

TEORIE EMOCE	195
Úvod do problematiky	196
Fyziologické teorie emoce	199
Lange-Jamesova teorie	199
Evolutionistické teorie emoce	202
Teorie R. Plutchika	207
Behavioristické teorie emoce	212
Kognitivní teorie emoce	219
Dvoufaktorová teorie emoce	219
Informační teorie emoce P. V. Simonova	223
Sociologické teorie emoce	228
FENOMENOLOGIE EMOCÍ	235
Psycho-logická struktura emocí	236
Úzkost	240
Radost	247
Smutek	251
Strach	255
Hněv	259
Pocit viny	264
Stud	269
Starost	273
Empatie	275
Tělové pocity	277
Bolest	277
Hlad a žízeň	280
Hnus	283
Sexuální pocity	284
Pocit únavy	288
Vývojově vyšší city	291
Intelektuální city	292
Etické city	293
Estetické city	298
Citové vztahy	307
Přátelství	308
Láska	311
Závist a nenávisť	318
LITERATURA	322
VĚCNÝ REJSTRÍK	326
JMENNÝ REJSTRÍK	330

FENOMÉN EMOCE

Duševní život člověka tvoří funkční celek, uvědomovaný jako prožívání, jehož cílem je regulace chování. Z tohoto celku lze vyabstrahovat různé prožitkové modalitty a jednu z nich tvoří citění. Zvláštností citění je jeho úzké spojení s motorikou, biochemickými změnami a vegetativními procesy. Jednota citění a těchto tělesných změn se označuje jako emoce a poukazuje na jejich původní biologický význam, jímž byla adaptivní reakce na významné životní situace, reakce individua jako psychofyzického celku. V tomto smyslu vznikly emoce v procesu evoluce jako procesy hodnocení životního významu situací, které byly současně spojeny s mobilizací energie (aktivací organismu) nutné na vynaložení účelného chování, např. útěku ze situace ohrožující život individua. Situace rozpoznaná jako signál nebezpečí tak vyvolávala pocit strachu a současně aktivaci organismu, připravující ho na útěk. Primární emoce tak byly složkou instinktů, ale v dalším fylogenetickém vývoji se spojovaly s kognitivní analýzou situace a obsahově se diferencovaly. Původní funkcí emocí bylo tedy hodnocení situací a příprava jejich fyzického zvládnutí. Současně však měly a mají emoce také vnitřní původ ve fyziologických a sociálních potřebách člověka, jako jsou např. hlad a sdružování. Svůj původní hodnotící a aktivační význam v regulaci chování si emoce podržely dodnes, ale jejich zdroje se rozšířily s vývojem lidstva i na podněty a hodnoty dané kulturou, takže dnes tvoří bohatou, obsahově diferencovanou fenomenologii citění.

Emoce jsou psychickým prafenomémem, který má zásadní význam pro regulaci chování, neboť jsou podstatou jeho motivace (mají povahu pohnutek) i jeho organizace na základě individuálních zkušeností (učení); určují vzorce apetencí a averzí, tedy toho, co nás přitahuje a co odpuzuje, toho, co bude naučeno, a co nikoli. Jako takové mají podstatný vliv na duševní život člověka, jemuž citění dává jedinečný zážitkový akcent.

POJEM EMOCE

Co znamená pojem emoce, je všeobecně známo. Významově je ztotožňován s pojmem cit a označuje se jím prožívání takových stavů, jako jsou radost, smutek, hněv, závist, lítost, strach atd. Psychologické vymezení pojmu emoce je však obtížné a jeho definování přímo nemožné, pokud emoce chápeme jako svérázné a jednoduché zážitkové kvality. V psychologických slovnících se uvádějí následující **významy pojmu emoce**: 1. komplexní citový stav doprovázený charakteristickými motorickými a žláзовými aktivitami, 2. komplexní chování organismu, v němž predominují viscerální komponenty, resp. 1. mentální stav, charakterizovaný cítěním a doprovázený motorickými projevy, který se vztahuje k nějakému objektu nebo vnější situaci, 2. excitovaný stav mysli, který doprovází k cíli zaměřené chování, 3. afektivní stav, který je důsledkem překážky nebo oddálení instinktivní akce, 4. dynamický projev instinktu (psychoanalýza), 5. dezorganizovaná odpověď organismu, 6. totální akt organizovaný kolem autonomně kontrolovaného komplexu chování (tj. aktivita organizovaná převážně vegetativní nervovou soustavou) (H. B. English a A. C. Englishová, 1958, s. 176). Je to spíše jen přehled různých pojetí emoce, objevujících se v psychologické literatuře a omezených na výchozí teoretické a metodologické východisko. Podobné hledisko podává A. S. Reber (1985, s. 235), podle něhož má současné pojetí tohoto termínu dva obecné znaky: 1. „střešní pojem“ pro řadu „subjektivně zakoušených, afektivně založených stavů“, jejichž „ontologický status“ je ustaven označením, jehož význam pochází z jednoduchého konsensu (to je to, co míníme, když říkáme láska, strach, nenávisť, hrůza atd.), 2. označení pro pole vědeckých výzkumů, které explorigují různé vnější, fyziologické a kognitivní faktory, jež ovlivňují „subjektivní zkušenost“. Uvedená vymezení prozrazují vědeckou bezradnost při používání pojmu emoce, a proto F. Dorsch (1963, s. 128) ve svém slovníku dává přednost přiznání, že „pojem citu se nedá definovat, nýbrž jen popsat, neboť city se nedají převést na nic jiného. Co vyjadřuje slovo cit v psychologické řeči, dá se proto nejlépe vyjádřit nominální definicí: city jsou zážitky jako např. radost, hněv, soucit, hnus atd. V tom se manifestují osobní postoje individua k obsahům jeho prožívání (vjemům, představám, myšlenkám), přičemž je ponejvíce významně akcentován pocit libosti nebo nelibosti, avšak nemusí to být charakteristické pro všechny city“. Pojmy emoce a cit pokládá Dorsch za významově ekvivalentní.

V literatuře se nicméně objevuje **rozlišení pojmů emoce a cit**: L. Schmidt-Atzert (1996, s. 18) soudí, že emoce není totéž co cit a že pojem emoce se užívá ve dvou

významech; jeden se vztahuje k prožívání (když např. někdo řekne, že má úzkost), ale to je vhodnější označovat termínem cit; druhý význam je globálnější a zahrnuje vedle citu také tělesný stav a tzv. výraz. Pojem emoce je nadřazený významově pojmu cit, který může být chápán jako zážitková složka nebo komponenta emoce. Podobné rozlišení prosazovali R. S. Woodworth a D. Marquis (1964, s. 365 násl.), oba umírnění behavioristé: „City jsou vědomé stavy různých druhů a intenzit“, kdežto „emoce jsou stavy vzrušení organismu individua“. Oba autoři dále uvádějí: „Každá emoce může být popsána v termínech pocitů, motorického vzorce odpovědi, organického stavu a druhu externí situace, která emoci vyvolává.“

Někteří psychologové však poukazují ještě na **rozlišení emocí a smyslových dojmů organického původu**, jako jsou např. pocity hladu a únavy (např. B. Koch, 1913, zde podle M. B. Arnoldové, 1960, s. 25). Podle uvedeného autora jde o následující rozdíly: 1. city jsou nezávislé na specifických smyslových orgánech, 2. city jsou relativně nezávislé na vnějších podnětech, 3. city na rozdíl od smyslových dojmů závisí na celkovém stavu jedince a konstelaci podnětů, 4. city jsou vyvolávány dojmy, slovy, obrazy (představami), a proto nastupují v čase později, 5. city nemohou setrvávat poté, co jejich intelektuální obsah zmizel, 6. city na rozdíl od smyslových dojmů nemohou zůstat nepovšimnuty, vždy vzbuzují pozornost, 7. city jsou pozorností zeslabovány, zatímco smyslové dojmy zesilovány, 8. city nejsou prožívány (vnímány) jako kvality objektu, nýbrž jako stavy subjektu, 9. city na rozdíl od smyslových dojmů nemohou být reprodukovány, a jestliže se o to pokusíme a necháme pocit znovu vystoupit, je to už jen vzpomínka, 10. city nejsou lokalizovatelné, ale jsou vnímány jako celkové stavy subjektu. Ve výčtu těchto odlišností citů a smyslových dojmů zaznívá stará introspekcionistická psychologie (Titchener, Külpe, Lipps a další), která někdy dochází k objevným, ale jindy k vyumělkovaným závěrům. Proto by bylo možno proti některým z uvedených rozdílů vznášet námitky a sám Koch pokládá některé z nich za problematické. Také Arnoldová souhlasí jen s některými z nich a soudí, že je těžké odlišit city a smyslové dojmy, např. když jde o jednoduchý dojem, který je pocítován jako příjemný či nepříjemný. Odtrhování organických smyslových dojmů a citů je velmi umělé, a proto někteří psychologové označují jednoduché smyslové dojmy (dříve nazývané počitky) jako **pocity**, ale také tento termín je obvykle používán jako významově shodný s pojmem cit.

Nejednotný přístup k tématu emoce, resp. city, vyjadřují zejména **rozdíly v behavioristickém a fenomenologickém pojetí**: behavioristé obvykle termín cit nebo cítění vůbec nepoužívají, protože odmítají studovat stavy vědomí jako subjektivní jevy, které do vědy nepatří. Věda se má zabývat pouze chováním, ale jak to může dopadnout, ukazuje J. B. Watson (1925), otec behaviorismu, na popisu milostného chování: „... klokotavé a vrkavé zvuky a mnoho jiných neurčitých reakcí. Převládání střevních faktorů, projevující se změny v oběhu krve a dýchání, erekce penisu...“ Naproti tomu fenomenolog Th. Lipps (1919) chápe city jako zážitky já, vyjadřující to, „jak se psychické procesy chovají nebo staví k duši nebo

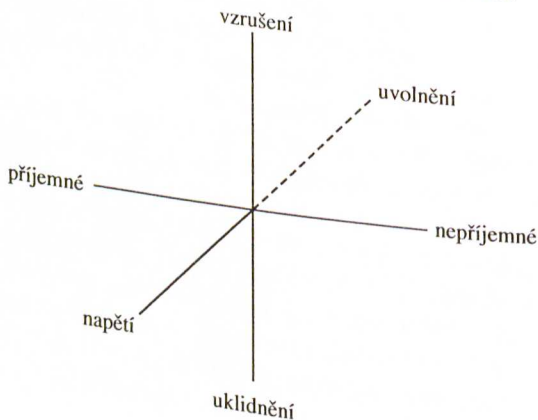
k souvislostem duševního života nebo jak se vpravují do psychických životních souvislostí“. Kdežto výše citovaný Watson uvádí: „Emoce je zděděná, šablono- vitá reakce, zahrnující hluboké změny organismu těla jako celku, avšak zvláště systémů útrobních a žlázových.“

Podle D. Kreche a R. S. Crutchfielda (1958, s. 230 násl.) **psychologický vý- znam pojmu emoce** se vztahuje na stav iritace organismu, který se projevuje třemi způsoby:

1. emocionální zkušeností (zážitkem), tj. citem (individuum pocituje emoci);
2. emocionálním chováním (individuum se emocionálně chová, např. útočí nebo utíká);
3. fyziologickými změnami v organismu (vedle útrobních změn to jsou také projevy motorické, zahrnující i výraz obličeje).

Umírněný behaviorista E. R. Hilgard (1962) chápe emoce také jako stavy ex- citace organismu a jako „průběh afektivně tónované zkušenosti“, která je charak- terizována jako příjemná nebo nepříjemná a mírná nebo intenzivní. Zcela jiné po- tendenci vůči něčemu intuitivně oceňovanému jako dobré (prospěšné) nebo ten- denci vzdálit se od něčeho, co je oceňováno jako špatné (škodlivé). Tato atrakce nebo averze je doprovázena vzorcem fyziologických změn organizovaných vzta- hem přiblížování nebo úniku“. To je od předcházejících, převážně popisných po- jetí již pojetí funkcionalistické.

W. Traxel (1967, s. 174, in: Meili a Rohrer) soudí, že psychologii zbývá jen **nominální definice emocí**, založená na uvedení podstatných znaků, které umož- ňují odlišit emoce od ostatních psychických fenoménů. A tak vymezuje city pro- stě jako „takové psychické jevy, jejichž podstatným znakem je kvalita libosti nebo nepříjemnosti (popřípadě příjemného nebo nepříjemného“. Tento znak je jistě nejpod- statnější, ale musí být kombinován ještě s dalším, jímž je míra vzrušení, resp. podle W. Wundta (1905, s. 99 násl.) ještě napětí a uvolnění. V tomto smyslu rozlišil Wundt tři „kvality citů“, jak ukazuje následující schéma:

Podle Wundta jsou napětí a uvolnění vázány na procesy pozornosti (očekávání smyslového dojmů) a jsou spojeny s pocitem napětí; při nástupu očekávané události lze pak pozorovat pocit uvolnění. Vzrušení a uklidnění lze pozorovat už u barevných a zvukových vjemů: tak např. červená barva působí vzrušivě, modrá naopak proti tomu uklidňuje. „Slast a strast („Lust und Unlust“), vzrušení a klid nejsou singulární citové kvality, nýbrž citová zaměření („Gefühlsrichtungen“), uvnitř nichž vystupují neurčitě mnohé jednoduché kvality“ (Wundt). Např. nelibost a vážnost se nevyznačují jen disonancí, ale v různých případech může opět ve své kvalitě variovat. Vzrušení samo diferencuje obsah prožívání, např. rozdíl mezi vzrušenou a klidnou radostí. Wundtovy **dimenze emocí (citů)** jsou obvykle redukovány na dvě následující: příjemné–nepříjemné a míra vzrušení; dimenze napětí–uvolnění byla rozpuštěna v dimenzi míry vzrušení; uvolňování je chápáno jako klesání intenzity vzrušení a naopak napětí jako stupňování vzrušení. Zdá se, že toto zjednodušení je oprávněné.

Podle C. E. Izarda (1981, s. 20) **definice emoce** musí zahrnovat následující komponenty:

- prožívání nebo vědomé pocítování;
- procesy, které se odehrávají v mozku a nervovém systému vůbec;
- pozorovatelné vnější projevy, zvláště v obličeji.

To je v podstatě totéž, co požadují Krech a Crutchfield, ale proč by definice emoce, která má být psychologická, měla zahrnovat i to, co se odehrává v nervové soustavě; pro psychologické vymezení je to irelevantní. Také proto, že první a druhá komponenta vyžadují zcela odlišné přístupy, psychologický a neurofyzilogický, a tedy i odlišnou terminologii. Podle D. O. Hebba (1958) je nejen těžké definovat emoce, ale obtížné je i používat tento pojem jako terminus technicus. Vztahuje se k takovým stavům jako radost, láska, hrdost, hněv, nenávisť, žárlivost, smutek, strach a je nemožné blíže tyto stavy charakterizovat jediným výrazem, který by vyjádřil, co mají společného. Jediné, co mají tyto stavy společné, je, že nějak intervenují v chování, které mohou organizovat, ale i dezorganizovat, mohou tedy působit jako popudy i jako útlumy. Existuje téměř stovka různých definic emocí, uvádí Schmidt-Atzert, který sám podává následující pracovní definici emoce: „Emoce je kvalitativně blíže popsateľný stav, který vystupuje spolu se změnami na jedné nebo více následujících úrovních: cit, tělesný stav a výraz.“ Jak již bylo uvedeno, nominální definice emocí vychází z podstatných znaků, odlišujících emoce od jiných psychických jevů. Výše uvedená definice Schmidt-Atzertova vychází z identifikace emocionálních komponent, což je méně přesné, protože změny v tělesných stavech a výrazu provázejí i jiné psychické stavy než emoce.

Nicméně téma **komponenty emocí**, které zde již bylo naznačeno, má zásadní význam pro pochopení emocí jako psychologického jevu. Velmi obecně vzato, emoce mají dvě základní komponenty: zážitkovou a somatickou (doprovodné fyziologické změny, zejména útrobní, ale i změny v motorice, tj. v pohybech, ať už

vytvářejí komplexnější chování nebo mimický výraz). Psychology zajímají především komponenty: zážitková, výrazová a behaviorální (emocionální chování, do něhož lze však zahrnout i výraz). Toto pojetí tří komponent emocí lze vyjádřit v následujícím schématu:

D. Ulich (1994, s. 127, in: Asanger a Wenninger) uvádí, že 1. city poukazují na tělesně duševní stav osoby a 2. podle roviny jejich výkladu lze rozlišovat následující rozdílné komponenty:

- subjektivně zážitkovou
- neurofyziologickou (vzrušení)
- kognitivně hodnotící
- interpersonálně výrazovou a sdělovací

V tomto pojetí se setkáváme s další, dosud neuvedenou komponentou kognitivně hodnotící, již se vykládá, jak poznáme dále, obsahová diferenciací emocí. Existují nepochybně určité vrozené emoce, avšak v ontogenetickém vývoji vystupují také **kognitivní komponenta emocí**, související s jejich funkcí. Emoce vystávají jen jako důsledek vnímání a hodnocení („appraisal“), tedy dvou rozdílných procesů. Vnímání je zde chápáno jako „integrativní motorická funkce“, hodnocení jako kognitivní zpracování situace (M. Arnoldová, 1960). Emociogenní se určitá situace stává tím, že v ní vystupuje vrozený podnět pro takovou reakci (např. překážka vyvolává již u dětí raného věku hněv), nebo tím, že je rozpoznána jako nějak významná, např. ohrožující, a tak vyvolává např. naučený strach. V tomto smyslu je emocím imanentní vrozené nebo naučené **hodnocení situace**, které předpokládá její kognitivní zpracování, spočívající v identifikaci jejího významu, což je obvykle funkcí zkušenosti (učení). R. Plutchik (1980) do modelu „kognitivně emocionálního fungování“ zahrnuje proto také krátkodobou i dlouhodobou paměť, vedle hodnocení („evaluation“) a predikce. Podobně S. Schachter, G. Mandler (1966) a J. McV. Hunt (1965) připomínají vztah emocí k „procesování informací“: kladné emoce vycházejí z asimilace informací, záporné z obtížnosti nebo nedostatku v asimilaci informací. Informační teorii emocí vytvořil P. V. Simonov (1966) a další zdůrazňují vztah emoce a informace. G. Mandler (1975) uvádí, že „nediferencované vzrušení“ vede k emoční zkušenosti jen za daných „mediujících kognitivních procesů“. Existuje tedy také úzké **spojení emocí a kognice**, které je funkční a dává emoční reakci psychologický smysl (subjekt má strach a utíká, protože rozpoznal nebezpečí.

Z dosud uvedeného jsou patrné dvě věci: především, že emoce jsou velmi komplexní jevy (zážitkové, fyziologické a behaviorální komponenty) a že jejich podstatou, resp. funkcí je hodnocení, které se opírá o kognitivní procesy. To je zahrnuto ve výše uvedené definici M. B. Arnoldové. Emoce tedy nejsou jen stavy vzrušení spojené s prožíváním příjemného nebo nepříjemného, mají ještě další, specifický obsah či kvalitu, která každou emoci, resp. cit tvoří tím, čím je (např. strach strachem, radost radostí, lítost lítostí apod.). To je onen specifický **zážitkový obsah citu**, který je spojen s vrozeným či naučeným hodnocením situace a který je psychologicky nejdůležitější. Tato skutečnost by měla být ve vymezení emoce respektována. V tomto smyslu lze pak formulovat **psychologické pojetí emoce** jako komplexní reakce na vrozený a naučený význam situace či jako hodnocení situace projevující se výsledným citovým stavem nebo reakcí. Toto pojetí vede k několika důležitým závěrům: především k tomu, že psychologicky nejdůležitější je citová komponenta emoce, a dále k tomu, že je to reakce účelová (teleonomní), protože je reakcí na význam situace či stimulace.

Existují ovšem i **kritická pojetí emoce** jako psychologického konceptu. Tato pojetí v mírnější podobě chápou emoce jen jako jakési přidružené jevy či jevy odvozené: např. Th. Ziehen (1915) popíral relativní samostatnost citění a prohlašoval je za pouhý přívlastek počitků a představ; hovořil o něm jako o jejich „citovém tónu“. Proti tomu ostře vystoupili O. Külpe a E. B. Titchener (1908): „citovém tónu“. Proti tomu ostře vystoupili O. Külpe a E. B. Titchener (1908): protože cit má své vlastnosti (kvalitu, sílu a trvání), nelze ho brát jen jako vlastnost počitku a představy. Podrobně diskutoval tento problém Th. Ribot (1896); v pojetí emocí se podle něj uplatňují dvě odlišná hlediska v jejich „nejvnitřnější podstatě“: 1. jsou to „sekundární, odvozené jevy, jsou to formy poznání, jsou druhem „temné inteligence“ – což je intelektualistické pojetí; 2. city jsou jevy původní, nezávislé na intelektu, mají jiný původ – což je fyziologické pojetí (H. Spencer, W. James a další). Ribot sám považoval city za specifické aspekty „tendencí“: to, co nazýváme libost a nelibost, vytváří jen povrch citového života, jehož elementární základ spočívá v tendencích, sklonech, potřebách; „používám slovo tendence jako synonymum potřeb, sklonů, pudů, náchylnosti a žádostí“. Dále Ribot píše: „Všechny tendence předpokládají motorickou inervaci, vyjadřují potřeby individua, ať už jsou tělesné nebo duševní povahy. V nich spočívá podstata, kořeny citového života, nikoli ve vědomí libosti a nelibosti, které tendence doprovází, podle toho, jak je toto uspokojení zakoušeno nebo naráží na překážky. Příjemné nebo nepříjemné jsou jen znaky a příznaky...“ Těmito výroky však Ribot nepopírá zážitkovou specifičnost emocí, a tedy ani jejich fenomenální zvláštnost. Je samozřejmé, že také **emoce jako psychologické fenomény** jsou koncepty vyabstrahované z celku duševního dění, a jako takové se vyznačují specifickými znaky, které zde byly uvedeny a vystupují ovšem v souvislosti s ostatními psychickými jevy a psychologickými koncepty, jak zde rovněž již bylo naznačeno. City nejen akcentují poznávací procesy a spojují se se snahami a procesy motivace, ale mohou zaplňovat vědomí jako dominantní

zážitkové kvality, když dosahují velké intenzity vzrušení (vztek či zuřivost, hrůza či děs apod.).

Závažnější je odmítání psychologického konceptu emoce jako nadbytečného: fenomén emoce je zde rozpuštěn v jiných fenoménech, např. je ztotožňován s aktivací (např. E. Duffyová, 1934, 1951, a další), případně s motivací (N. L. Munn, 1961, a další). Uplatňují se zde zjednodušující behavioristická hlediska, odmítající zabývat se intrapsychickými jevy. Nejvýznamnější představitel behaviorismu B. F. Skinner (1978) dokonce napsal: „Zkoumání emocí a motivace je pokládáno za vrchol lidského ducha, ale možná že je to jeden z jeho největších omylů.“ O emocích – píše dále – „hovoříme obvykle tehdy, když nechápeme skutečné příčiny reakcí. Řeči o citech jsou maskou naší ignorance a nevědomosti.“ Podle Duffyové se emocionální chování liší od neemocionálního jen stupněm aktivace, resp. excitace. Ale to je zavádějící tvrzení, protože se omezuje jen na behaviorální hlediska a je známo, že intenzivně (hluboce) prožívaný cit, např. smutek, může být doprovázen útlumem chování; vnitřní excitace a vnější aktivita chování nemusí co do intenzity korespondovat. Odmítání konceptu emoce nebo jeho redukce na behaviorální aspekty je psychologicky nejen zavádějící, ale, jak poznáme dále, zcela nesmyslná, protože právě emoce jsou klíčové psychologické jevy.

Historické hledisko v pojetí emocí (citů): Již Aristoteles rozlišil city jako zvláštní složku duše a napsal: „City pak myslím žádost, hněv, strach, smělost, závist, radost, lásku, nenávisť, touhu, žárlivost, soustrast, zkrátka všechno to, s čím je spojena libost či nelibost.“* Zdůraznil pak jejich souvislost s tělem: „...patrně s tělem souvisí všechny duševní změny, odvaha, klid, strach, soustrast, smělost, stejně i radost, láska a nenávisť; neboť při nich jest nějak zúčastněno i tělo.“** Používal však pro označení těchto stavů duše slovo afekt („pathé“), zdůrazňuje, že vycházejí z duše a z těla, přičemž i ty stavy, které vycházejí z duše, jsou spojeny s tělem. V tomto pojetí pokračoval i středověk, který také používal spíše porafekty, resp. city za pohnutky pudů. Kant ve své antropologii, stejně jako behaviorista P. Th. Young a další, pokládal afekt za „cit libosti nebo nelibosti“ a teprve W. Wundt na přelomu tohoto a minulého století chápal afekty jako „intenzivní city“. City pak byly považovány za specifické, vývojově vyšší fenomény, a pokud se užívalo slovo emoce, pak obvykle jen pro označení vývojově nižších, s tělesnými změnami spojených zážitků, které pro svou jednoduchost byly označovány také jako pocity. Tak např. Th. Lipps (1902) a další pokládali city za zážitky jáství. Naproti tomu W. James (1884) spolu s dánským psychologem C. G. Langem (1885) pokládali city („feelings“) za prožívání tělesných změn, provádějících účelné pohyby; ilustroval to na známém příkladu: máme strach, protože utíkáme. Toto na první pohled absurdní pojetí však spolehlivě vyvrátil W. B. Cannon

* Aristoteles: *Etika Nikomachova*, Praha 1937, s. 33.

** Aristoteles: *O duši*, Praha 1942, s. 26.

(1927). K tomuto pojetí se ještě vrátíme. Teprve později se ustálilo pojetí, že city jsou zážitkovou složkou emocí, které zahrnují i souběžně probíhající fyziologické změny.

Behavioristé, pokud používají koncept emoce, omezují jej na tzv. **emocionální chování**, které se podle P. Th. Younga (1961, s. 357 násl.) od neemocionálního liší následujícími znaky: 1. emocionální chování je dezorganizované a poruchové, neemocionální je organizované a častěji zacílené; 2. emocionální chování začíná v psychologické situaci, tj. v situaci, která signalizuje něco významného, mnohé druhy neemocionálního chování vznikají z vnitřních podmínek organismu; 3. emocionální chování je charakterizováno změnami regulovanými autonomním nervovým systémem, v neemocionálním chování je jen malá účast visceralizace; 4. emocionální chování je charakterizováno slabou korovou kontrolou nebo i jejím nedostatkem a jeho vzorce jsou integrovány na subkortikální úrovni, neemocionální chování je charakteristické vysokým stupněm korové kontroly a dominancí korových funkcí; 5. emocionální chování je subjektivně i objektivně charakterizováno jako intenzivně afektivní (tj. příjemné či nepříjemné – to vyjadřuje Youngovo pojetí afektivity), neemocionální chování je spíše neutrální, afektivně indiferentní (afektivní proces vymezuje Young jako „vědomý pocit libosti nebo nelibosti“). Některé z těchto charakteristik jsou diskutabilní, to přiznává i Young. Je to zejména první z uvedených charakteristik, která souvisí s tzv. katastrofickou teorií emocí, již se budeme zabývat podrobněji dále a která chápe emoce jako druh poruch v činnosti organismu. P. Th. Young (1961, s. 345) sám vymezuje pojem emoce jako „složitá zneklidnění, která jsou obecně poznávána, rozlišována a pojmenována v termínech stimulující situace, jež je vyvolává, a adjustací, které jedinec v takové situaci vytváří“.

Takové **omezování emocí na určitý druh chování** znamená ovšem psychologicky zcela neplodný redukcionismus ve studiu emocí, neboť je to právě citová složka emocí, která je psychologicky nejzávažnější. Rozhodující je, jak člověk situaci prožívá, neboť v prožívání, v jednotě citění a poznávání se utváří její význam, který je určující pro následné chování. Z hlediska vnějšího pozorovatele nemůže být vnitřní význam chování vždy spolehlivě identifikován. A nemůže být spolehlivě definován ani z objektivních znaků situace, protože táž situace může mít pro různé jedince různý význam. Behavioristická rezignace na studium vnitřního psychického života člověka je proto zavádějící a neplodná. Zcela správně tedy říká G. Ch. Šingarov (1971, s. 8): „Jako celostní psychický proces jsou emoce a city nedělitelnou jednotou, mající vnější výraz ve způsobu fyziologických reakcí a vnitřních, subjektivních prožívání.“ **Behaviorální a vnitřní zážitková (citová) složka emocí tvoří jednotu, ale psychologický smysl této jednoty určuje cit.**

Subjektivní podstatu emocí vyjadřuje nejvýrazněji **filozoficko-fenomenologický přístup**, který, kromě jiných autorů, formuloval zejména J.-P. Sartre (1939): „Aby bylo možno vytvořit základy psychologie, musíme vyjít za psychické a za situaci člověka ve světě až ke zdroji člověka, světa a psychického,

k transcendentálnímu a konstitutivnímu vědomí, zejména tím, že toho dosáh-
neme „fenomenologickou redukcí“ nebo „uzávorkováním světa“. Musíme se ptát
tohoto vědomí a to, že je to právě moje vědomí, dává odpovědím jejich hod-
notu... neboť každé vědomí existuje právě tak dalece, nakolik je vědomím o exi-
stování.“ Sartre (1939, s. 157 násl.) zde uvádí, že fenomenologie emocí se ptá na
vědomí nebo na člověka, „nechce o něm jen vědět, co je, nýbrž také, co nám
může říci o své podstatě“; podle fenomenologa „každý lidský fakt je svou pod-
statou významný, odejmeme-li mu jeho význam, odejmeme mu jeho povahu jako
lidského faktu“ a úkolem fenomenologa je studium významu emocí, přičemž fe-
nomén je to, co vykazuje sebe sama, co stojí za fakty, tedy za tím, co je zvněj-
šku pozorováno, a „emoce je bytí, které přebírá sebe sama a „emocionálně“ se
zaměřuje na svět“. V tomto smyslu „emoce je čistě transcendentální fenomén“;
tedy něco, co stojí nejen za jejím vnějším projevem, ale i za jejím prožíváním.
Uvědomuje si člověk, proč miluje a nenávidí, když láska a nenávisť mají nado-
sobní evoluční smysl? Sartre ovšem o evoluci nehovoří, ale poukazuje na trans-
cendentální smysl, jímž může být evoluce, a říká dále, že emoce není účinkem
bytí, ale že je bytím samým: „emoce je organizovaná forma lidské existence“. To
je sice diskutabilní pozice filozofická, nicméně však poukazuje na to, že feno-
mén emoce se nevyčerpává jejími vnějšími projevy a že teprve za těmito projevy
je třeba hledat její osobní a posléze nadosobní smysl. Na to poukázal také
W. McDougall (1923, 1968, s. 315), který spojoval emoce s instinkty, tedy
s motivy celého druhu, ale současně napsal, že lépe, než ptát se, co je emoce, je
klást si otázku variací emocionální zkušenosti a otázku, za jakých interních
a externích podmínek člověk zakouší ty které emoční kvality. Uvedená hlediska
naznačují, že **vědecké studium emocí** jejich problematiku nevyčerpává, ale jako
takové musí být nutně omezeno na přístup, který formuloval H. Rohrer (1963,
s. 448): „City jsou duševní stavy, které vystupují bez spolupůsobení vědomí jako
bezprostřední reakce organismu, pudového života nebo osobnosti na vnější nebo
vnitřní událost a jsou ponejvíce, v řečově ne přesně pojatelné formě, prožívány
jako příjemné nebo nepříjemné.“

Závěr: Emoce jsou fenomenálně specifické a komplexní psychické jevy hod-
nocení situace či stimulace; mají komponentu zážitkovou (citovou), která je klí-
čová, protože se konstituuje v jednotě s poznáváním významu situace, a dále kom-
ponentu behaviorální (inkluze výrazovou) a somatickou (zejména viscerální);
jako takové jsou reakcí na životně významné situace, která vedle identifikace je-
jíh významu zahrnuje také aktivaci individua k účelné adaptaci daným situacím.
Emoce jsou klíčové psychické fenomény, protože vytvářejí základ organizace
i motivace chování a tím mu propůjčují psychologický smysl. City jako hlavní
složky emocí pak dávají lidskému životu jedinečný kolorit.

Paradigma emocí: Pojem paradigma vyjadřoval v platonské filozofii svět idejí
jako pravzor pozemského dění; ve vědách vyjadřuje toto slovo základní model
jevů, které ta která věda zkoumá. Paradigma emocí tedy znamená základní model

implicitní teorií reality ovlivňují a jsou jí ovlivňovány. A „protože teorie organizují zkušenost a řídí chování, fungují jako exekutivní systémy“ (Epstein, 1993, s. 324). Fungování experienciálního systému je zprostředkováno emocemi: „Emoce připravují královskou cestu pro odvozování schémat v experienciálním konceptuálním systému osoby“ (Epstein, 1993, s. 321). Emocionální zkušenost tak vytváří vlastní systém hodnocení událostí a objektů. „Lidé chápou realitu dvěma konceptuálními systémy, které operují paralelně: automatickým experienciálním systémem a analytickým, racionálním systémem; každý z nich operuje podle svých vlastních pravidel odvozování závěrů“ (Epstein, 1993, s. 323). Žádný z těchto systémů není validnější než druhý, tvrdí Epstein, podle něhož jsou to v podstatě dva systémy procesování činnosti psychiky, které mohou být ve stavu konfliktu i komplementarity. Následuje přehled specifických funkcí obou těchto systémů (Epstein, 1993, s. 324):

Vlastnosti konceptuálních systémů

experienciální	racionální
<ul style="list-style-type: none"> - holistický - emocionální (orientovaný na libost a bolest) - spojení prostřednictvím asociací - chování mediováno minulou zkušeností - kóduje realitu v konkrétních obrazech, metaforách a příbězích - rychlejší procesování, orientované na bezprostřední akci - spíše hrubá diferenciace; širší gradient generalizace; kategoriální myšlení - spíše hrubá integrace, organizování do emocionálních komplexů (kognitivně-afektivní modely) - zakoušení pasivní a předvědomé (jsme uchvázeni našimi emocemi) - evidentně sebe-přesvědčivý („zakoušení je věření“) 	<ul style="list-style-type: none"> - analytický - logický (orientovaný rozumově) - spojení příčina–důsledek - chování mediováno vědomým posuzováním událostí - kóduje realitu v abstraktních symbolech, slovech a číslech - pomalejší procesování, orientované na odloženou akci - spíše jemná diferenciace; dimenzionální myšlení - spíše vysoká integrace - zakoušení aktivní a vědomé (jsme kontrolováni našimi myšlenkami) - získává ospravedlnění logickou cestou a evidencí

Charakteristiku obou těchto systémů, vytvořených spekulativní cestou, by bylo možno v detailech podrobit kritice, ale rozhodující je zde to, že obě uvedené **soutívně-emocionální systémy**, a tak vcelku i zřetelně rozlišit jejich funkce. Oba systémy spolupracují na organizaci a motivaci lidského chování, avšak soudíme, že racionální je nástrojem emocionálního systému.

CHARAKTERISTIKA EMOCÍ

Něco z povahy emocí bylo uvedeno již v předešlé kapitole, kde byl učiněn pokus o vymezení jejich psychologického pojetí. Behavioristé se omezovali na studium emocionálního chování, fenomenologové-introspekcionalisté zase na studium citů jako zvláštních způsobů prožívání. Proto také představitelé těchto dvou základních, ale zcela odlišných psychologických směrů nacházeli různé charakteristiky emocí. Základní charakteristikou emocí je jejich komplexnost. Tato **komplexnost emocí** je dána nejen tím, že ve srovnání s ostatními dílčími psychickými funkcemi jsou nejvýrazněji spojeny s fyziologií organismu, ale i tím, že mají rozhodující funkce v psychické regulaci činnosti. O těchto funkcích bude pojednáno v následující kapitole. Pojem emoce, jak už víme, zahrnuje fenomény prožívání, chování i fyziologické, zejména vegetativní a viscerální změny. Dalším výrazným znakem je **diferencovanost emocionálních reakcí**: novorozenec prožívá jen libost a nelibost, spojené s určitou mírou vzrušení, nemluvně již vykazuje určité vrozené druhy emocí (strach, vztek a další) a dalším vývojem se emocionální život člověka dále diferencuje až do bohaté škály emocionálních a zejména citových reakcí, což je funkcí kognitivního zpracování emociogenních situací: radost z úspěšně složené zkoušky nebo z úspěchu v práci je obsahově, tj. zážitkově něčím jiným než radost ze setkání s přítelem, kterého jsme dlouho neviděli, a ta je zase něčím jiným, jiným druhem radosti než ta, kterou prožíváme, když jsme našli důležitý předmět, považovaný již za ztracený. Dalším podstatným znakem je **polarita emocí**, zejména zase jejich citové složky. Každá emoce, resp. cit, má svůj protikladný pól: radost–smutek, úcta–opovržení, závist–přejícnost, lítost–zlomyslnost atd. Polarita je jakýmsi základním znakem přírodních i společenských jevů vůbec (kladná a záporná elektřina, den a noc, muž a žena, sociální integrace a dezintegrace, bohatství a bída atd.) a také myšlení vykazuje pohyb v polaritách, resp. protikladech, stejně jako jednání, což je vlastně východiskem postmodernistického relativismu.

P. Th. Young (1961, s. 357 násl.) uvádí následující **behavioristická hlediska v charakteristice emocí**:

- emocionální chování je „rozbouřené“ a dezorganizované;
- emocionální chování začíná v psychologické situaci;
- emocionální chování je charakterizováno zeslabením nebo vyloučením korové kontroly;
- emocionální chování je doprovázeno fyziologickými změnami v organismu;
- emocionální chování vyjadřuje apetenci nebo averzi k podněcující situaci.

Citovaný autor zde podává jen charakteristiku behaviorální složky emocí, ale uznává, že „emoce je varianta afektivních procesů, odlišná od ostatních jako akutní (krátká a intenzivní) afektivní disturbance“ (Young, 1961, s. 353). Za znaky afektivity pokládá atrakci a averzi, které vyjadřují vnitřní stav libosti a nelibosti: v laboratorní situaci je možno pozorovat, že pokusná zvířata produkují vzorce přiblížování–setrvávání a vzdalování–vyhýbání, resp. ukončení chování. První vzorec svědčí o přítomnosti pozitivního, druhý o přítomnosti negativního afektu. Afektivitu tedy spojuje Young, jak již bylo uvedeno, s libostí a nelibostí, ale ta má také vždy určitou intenzitu, kterou je možno prokázat laboratorně na preferenci potravy nebo jiného podnětu. Preferovaná potrava nebo jiná incentiva vyvolává větší intenzitu pozitivní afektivity než nepreferovaná. Konečně má tato behavioristicky pojatá afektivita také znak trvání, které může být v laboratorní situaci měřeno trváním kontaktu individua s určitým objektem nebo trváním určitého druhu afektivně zabarveného chování.

Mentalistické hledisko v charakteristice emocí (citů) je zcela odlišné a zmínil jsem se již o takové charakteristice, kterou podal H. Rohracher (1963). Jinou podal G. Anshütz (1953, s. 278 násl.):

- city mají difuzní charakter, pronikají obsahy ostatních zážitků;
- city jsou diferencovány v prakticky nekonečnou širší kvalit;
- kvalitativně stejné city, jako např. radost, mají různou hloubku (od slabého potěšení až k rozjaření);
- city variiují ve své intenzitě, kvalitě, významnosti a vztazích k ostatním obsahům vědomí;
- city vystupují jednotlivě, ale existují také smíšené city, jako je např. touha;
- city jsou jen relativně stabilní a mají určité trvání;
- city mají určitou intenzitu, projevující se v hloubce prožívání i v doprovodném chování (výrazu i jednání);
- každá změna intenzity citu je též změnou jeho kvality, silná nebo slabá radost, silný nebo slabý smutek apod. jsou obsahově vždy už něčím specifickým, i když to pojmově nepostihujeme;
- city jsou vyvolávány vnitřními i vnějšími podněty a mohou znovu vstoupit do vědomí ve vzpomínce; zda cit ve vzpomínce vystoupí ve své původní podobě, závisí na tom, zda se nám podaří vybavit i představy a myšlenky s ním kdysi spojené, avšak jeho pamětní reprodukce již není evokací původního citu;
- působení stejného podnětu nevyvolává stejné city jako předtím; vnímání téže hudby, nová návštěva určitého místa, nové setkání s určitou osobou nevyvolává už stejné city;
- tytéž city mohou být vyvolávány i kontrastními podněty: to, co jednou vyvolává radost, ji v jiném případě vyvolat nemusí, v téže situaci se jednou můžeme cítit příjemně, jindy nepříjemně – situace se ovšem v detailech neopakují;
- tendence citů rozšiřovat se po celém obsahu prožívání se objevuje zvláště při přenosu části na celek, s nímž je část spojena: náleží-li předmět citu nějakému

nadřazenému celku, pak se přenášejí city také na tento celek, a obráceně z celku na jeho části; celek se jeví ve světle jedinečného a jedinečné ve světle celku (máme-li např. antipatii ke komunismu, budeme mít sklon k antipatii vůči jednotlivým komunistům a naopak);

- všechny city jsou prožívány buď aktuálně, nebo ve vzpomínkách a očekáváních, ale ve vzpomínkách nebo v anticipaci nejsou city tak oproštěny od pozorování a myšlení jako v aktuálním prožívání, a tak mohou mít ve vzpomínkách a anticipacích pouze povahu jakýchsi doprovodných jevů či akcentů toho, nač myslíme či co si představujeme (myslíme např. na prožitý strach, za jakých okolností jsme ho prožili, ale už to není zdaleka ten kdysi prožitý strach; v aktuálním prožívání jsou city dány bezprostředněji a ve svém „čistém“ obsahu;
- také aktuální city mohou být předmětem sebepozorování a úvah, avšak ztrácejí tím svou původní živost, jejich obsah se tím stává užším, bledším a méně životným;
- spojení citů s racionální a voluntární sférou je dvojitý: především je každý akt představování, myšlení, chtění atd. zdrojem emočních hnutí, zadruhé představy, myšlenky a snahy vyvstávají z citů;
- „všechny city vystupují zásadně ve čtyřech formách projevů. Především se připojují k obecnému v nás, které se projevuje v čistém myšlení, cítění a chtění, tedy k logickému, etickému a estetickému. Zadruhé se vážou na vrozené a zděděné vlohy. Zatřetí jsou obecně závislé na tělesně a duševně podmíněných dispozicích. Začtvrté nesou rázítka okamžitého pojetí něčeho“ (Anschütz, 1953, s. 283);
- ačkoli jsou city subjektivní, mohou být objektivizovány, a mohou se tak jevit jako vlastnosti vnějšího světa (např. smutná či melancholická krajina) – to je projekce citů do okolí;
- všechny city v sobě zahrnují postoj neboli hodnocení, a jsou tak pozitivní nebo negativní (v určité míře), je v nich obsaženo „ano“ nebo „ne“, přitakání nebo odmítnutí; v citech se tak projevuje vztah k objektům jako k hodnotám pozitivního nebo negativního druhu, a tak i „teoreticko-intelektuální“ uznání nebo odmítnutí něčeho.

Velmi stručnou charakteristiku emocí, zahrnující již obě jejich základní složky, zážitkovou i behaviorální, podali J. R. Averill a E. P. Nunleyová (1993, s. 64); přisoudili emocím následující znaky:

- pasivita: emoce jsou spíše pasivní než aktivní akty;
- subjektivita: emoce vyjadřují vztah mezi subjektem a objektem;
- iracionalita: emoce jsou chápány spíše jako něco, co není ani racionální, ani logické.

Tyto tři znaky pak shrnují ve své definici emocí: „Emoce jsou ony stavy, jako láska, hněv, strach, bolest apod., které jsou typickým způsobem prožívány jako spočívající mimo osobní kontrolu (pasivita), které podmiňují hodnocení (subjektivita) a/nebo nikoli bezpodmínečně jsou vysvětlitelné na přísně logickém základě

(iracionalita)“ (Averill a Nunley, 1993, s. 66). Vysvětlení zasluhuje **iracionalita** emocí, jejich charakteristika, která je pokládána za podstatnou a pro niž jsou emoce stavěny do protikladu k racionalitě (iracionální = neracionální). Podle Th. Ribota také city mají svou logiku (miluje-li člověk někoho, kdo mu činí dobro, je to logické), mohou se však někdy jevit jako nerozumné, když se např. starý muž zamiluje do mladé dívky a obětuje této často pochybné lásce své rodinné zázemí, společenské postavení apod. Avšak co znamená pojem „rozumné jednání“? Vyjadřuje obvykle určitý společenský standard či konvenci, která však nemusí být obecně sdílena, protože nevychází z obecně uznávaných kritérií, ačkoli ta jsou někdy prohlášována za taková, která vyjadřují obecné blaho. Liberalismus nahrazuje staré společenské hodnoty novými, ale zdaleka ne všichni s tím souhlasí, stejně jako s různými konkrétními ideologickými imperativy (např. třídního boje nebo „miluj i svého nepřítel“); protože preferují jiné hodnoty, necítí se mnozí být takovými imperativy zavázáni. Rozumnost má obvykle dvojí, ne zcela nezpochybnatelné kritérium: blaho společnosti a blaho jedince. Ale je vzpoura proti takto pojetým blahům vždy nerozumná? Kdyby tomu tak bylo, vylučovalo by to pokrok či vývoj společnosti i jedinců, neboť tato blaha jsou vymezována historicky politickými, náboženskými a jinými ideologiemi. Absolutní adaptace jedinců znamená konzervování takových ideologií a vylučuje společenský vývoj, který ovšem nemusí nutně spět k lépe fungujícímu řádu (např. „vývoj“ od kapitalismu ke komunismu, které rozum nezná“, slova, která platí pro vztah jedince ke společnosti i k jiným jedincům a sociálním skupinám a konec konců i všem objektům. Rozumné není vždy v souhlase s morálním a obojí je historicky relativní v mnoha ze svých četných aspektů. Proto lze vždy brát v úvahu **subjektivní rozumnost** jako způsob subjektivní racionální kalkulace, která je vždy jako taková zatížena emocemi a je často jen jejich racionalizací. Za iracionální lze dále pokládat infantilní emoce dospělého, určující jeho jednání ne-rozumové, a tedy nerozumné, ale to je otázka emocionální zralosti, o které bude pojednáno dále. Subjektivní rozumnost souvisí s úrovní intelektuálního vývoje jedince, který může vyústit v rozumovost dostávající se do rozporu s mravností (vražda může být subjektivně i objektivně racionální, ale nikdy není morální). Iracionální nemusí být konec konců chápáno jako rozum protikladné, s rozumem v rozporu jsoucí, nýbrž jako rozumem nepostižitelné, pojmově neuchopitelné, logicky neurčitelné (R. Eisler, 1913). V tomto smyslu lze emoce chápat jistě jako iracionální, tedy nikoli jako reakce za všech okolností stojící v rozporu s racionálním, ale jako reakce racionálně nevysvětlitelné. Podrobně o tématu **emocionalita a racionalita** pojednal V. Rollo (1993) a my se k němu vrátíme v souvislosti s problémem vztahu emocí a osobnosti.

Selektivní a tonizující vliv emocí je jejich další podstatnou charakteristikou, která vyjadřuje vliv emocí na zaměřování pozornosti i jednání a jejich aktivující vliv. Výběrový vztah individua k vnějšimu světu, jeho selektivní vnímání

prostředí, v němž se nachází, zaměřování jeho jednání na určitý cíl lze vysvětlit jeho motivací, ale ta je, jak poznáme dále, v podstatě vždy emociogenní, neboť směřuje k dosahování příjemného a k vyhýbání se nepříjemnému. Emoce nemusí však vždy mít jen tonizující či aktivující vliv. Již I. Kant rozlišoval stenické a-aste-nické city: první podněcují k činnosti (jako např. radost), druhé činnost utlumují (jako např. hluboký smutek). Některé emoce, jako např. strach, za určitých okolností aktivují (útek), jindy zážitek hrůzy utlumuje pohyby (ztrnutí).

L. Postman a D. R. Brown (1952) zkoumali vliv úspěchu a neúspěchu (tj. silně emociogenních zkušeností) na práh rozpoznávání tachyostoskopicky krátce exponovaných slov. Úspěšnost a neúspěšnost pokusných osob byla uměle navozena a byly s ní seznámeny. Pak byly rozděleny na úspěšné a neúspěšné a každé z nich byla jednotlivě v krátkých intervalech exponována slova asociovaná s úspěchem a neúspěchem (mezi úspěšná slova patřila např. taková jako „výborný“, „vítěz“, mezi neúspěšná „špatně“, „překážka“ apod. Ukázalo se, že úspěšné osoby měly nižší percepční prahy pro úspěšná slova, zatímco neúspěšné pokusné osoby byly zase vnímavější pro slova vyjadřující neúspěch. To je v rozporu s jevem tzv. obrany ve vnímání, kde pro slova asociovaná s neúspěchem mají pokusné osoby naopak vyšší percepční prahy (obrana proti devalvací ega), a vykazují tedy senzitivizaci vůči těmto slovům. Tyto rozpory se pokusil vysvětlit P. G. Upton (1967): vnímavost vůči podnětům asociovaným s neúspěchem může přispět k lepšímu zvládnutí neúspěchu v podobné budoucí situaci. Existují tedy dvě různé formy obrany ve vnímání, zvýšená i snížená vnímavost, ale činitel tohoto rozdílu nebyli dosud identifikováni. V každém případě však jsou emociogenní podněty vnímány jinak než podněty neutrální.

Emociogenní selektivita se netýká jen vnímání, ale i zapamatování a myšlení a souvisí prostě s tím, že to, co je významné – a co je významné – je vždy emociogenní – se lépe pamatuje a usměrňuje lidské myšlení. Tak H. H. Kendler (1949) a další zjistili, že si člověk lépe zapamatovává to, co bylo asociováno s úspěchem. Výrazně aktivující vliv mají středně intenzivní emoce (K. Spence, I. Farber, H. McFann, 1956): emoce aktivují (tonizují) při střední úrovni napětí, je-li toto napětí slabší nebo příliš vysoké, tonizující vliv emocí se snižuje. Avšak zdá se, že to neplatí absolutně a pro všechny emoce, neboť takové silné emoce, jako je např. vztek či zuřivost, aktivizují až k nepřičetnému chování, avšak, jak již bylo poznamenáno, hluboký žal dezaktivizuje a stejně může působit i silný pocit štěstí. D. C. McClelland a J. W. Atkinson (in: D. C. McClelland, 1953) prokázali vliv hladovění na vnímání víceznačných obrazů (část každého z exponovaných obrazů mohla mít něco společného s jedním, druhá část nikoli): hladovějící osoby oceňovaly části obrazů, které měly něco společného s jedním, jako větší než ty části obrazů, které s jedním nic společného neměly. U sytých osob se takové přeceňování velikosti částí obrazů asociovaných s jedním neobjevilo. Dále je prokázán vliv emocí na zapamatování, přičemž obecně platí, že „emoce bez ohledu na to, zda jsou pozitivní, či negativní, působí příznivě na pamětní uchování s nimi asociovaného materiálu – emoce usnadňují zapamatování s tím, že kladné emoce mohou působit výrazněji než záporné a silné výrazněji než slabé“ (J. Reykowski, 1968, s. 313). Empiricky je dále prokázán vliv emocí na fantazii

a myšlení: např. vzrůst fantazijní produkce spolu s pokračujícím hladověním (McClelland, 1953), který se však uskutečňuje jen do určité doby, po níž následuje pokles množství této fantazijní produkce; při pokračujícím hladovění po určité době množství fantazie opět narůstá, ale je to již fantazie jiného druhu, fantazie kompenzační (Reykowski). Prokazatelný je také vliv emocí na myšlení: silné emoce mohou vést k utlumu rozvahy, založené na kognitivním zpracování situace, v níž se silně vzrušený subjekt nachází. Z klinické psychologie je známo, připomíná J. Reykowski (1968, s. 335), že „v podmínkách prodlužujícího se a silného emocionálního napětí vyvolaného hladem vystupuje veliké soustředění vnímavosti na všechny jevy spojené s jedením, velmi se rozvíjejí fantazijní činnosti a obsah mnoha z nich má charakter ‚splnění přání‘... v takovém stavu vystupuje silná tendence k vnímání, připomínání si, představování a myšlení jen na to, co je shodné s dominující emocí... člověk, kterého se hluboce dotklo ponížení, se k němu nejen neustále vrací myšlením, ale připomíná si i jiná ponížení, která zažil v minulosti, rozvíjí myšlení o tom, že v budoucnosti mu hrozí další ponížení, představuje si různá možná ponížení. Je zřejmé, že proces tohoto druhu vede k intenzifikaci prožívání.“ Dále Reykowski uvádí, že „plně vyjádření emoce dočasně snižuje její napětí“, a aby se přerušil bludný kruh, popsany výše v souvislosti s reakcí na ponížení, je vhodné „vytvoření jiného emočního ohniska o dostatečné síle, aby byla utlumena předešlá emoce“; je tedy vhodné nahradit jednu nesnesitelnou emoci jinou, kladnou. Avšak platí také, že „emoce o vysoké úrovni intenzity vedou k paradoxnímu efektu ‚zablokování‘ všeho, co je s nimi spojeno“, a „v tom případě vystupuje u člověka tendence k nepostřehování jevů vzbuzujících takovou emoci, k zapomínání toho, co je s nimi ve zkušenosti spojeno, a „v tom případě vystupuje u člověka tendence k nepostřehování jevů vzbuzujících takovou emoci, k zapomínání toho, co je s nimi ve zkušenosti spojeno, kde takové jevy jako represe, percepční obrana, popírání... u osob, u nichž zůstala určitá témata zásadně odstraněna, je pozorována nemotivovaná situace zlepšení nálady – napůl euforický stav, jehož podstatou je nerealistické vnímání situace a dominance ‚myšlení orientovaného na přání‘ („myślenie życzeniowe“), což znamená „hlubokou dezorganizaci schopnosti vědomé kontroly sebe i své situace“ (Reykowski, 1968, s. 336 násl.). P. V. Simonov (1965) vytvořil teorii – o níž bude podrobněji pojednáno dále – že emoce kompenzují nedostatek informací nutných k dosažení cíle, což je někdy také funkcí představ, a proto je, kromě dalších námitek, tato teorie sporná. Platí však, že nedostatek informací (např. v situaci ohrožení) umožňujících účelné jednání, např. obranu, vede k silným emocím, např. hrůze. O. K. Tichomirov (1969) se zabýval **vztahem emocí k řešení problémů** a vytvořil pojem „emocionální anticipace“, vyjadřující „pocit blízkosti řešení problému“ a „subjektivní hodnotu toho kterého směru hledání“ cesty k řešení. Podle Tichomirova emoce generují užitečné „psychické mutace“, umožňují vyhýbat se šablonovitým řešením, usměrňují hledání řešení, a tak při „řešení obtížných problémů myšlení plní emoce funkce heuristik“. **Konečně je znám úzký vztah emocí a učení**, jehož podstatným činitelem jsou odměny a tresty, tj. zážitky

příjemného a nepříjemného, a s tím úzce spojený **vztah emocí a motivace**: motivované chování směřuje k dosažení určitého uspokojení, tj. opět k dosažení emočního stavu, a vychází z emočního stavu, který je spojen s potřebami, výchozími stavy motivace.

Uvedená stručná charakteristika vztahu emocí k dalším psychickým funkcím ukazuje na **systémový charakter emocí**, na jejich úzké propojení se všemi ostatními psychickými funkcemi. Dále upozorňuje, že emoce podstatně determinují to, co bychom mohli nazvat vnitřní dynamikou psychické činnosti. Tato **dynamická povaha emocí** vyjadřuje jejich dominantní funkci ve vnitřním psychickém životě i v chování: emoce usměrňují prožívání i chování člověka.

Shrnující charakteristika emocí je dílem D. Ulicha (1989, s. 34 násl.), který soudí, že 1. emoce vyjadřují tělesně-duševní stavy osoby a 2. jsou to komplexní stavy, na nichž lze rozlišit následující komponenty nebo akcentující obsahy: subjektivní zážitkovou komponentu, neurofyzilogickou excitační komponentu, kognitivně hodnotící komponentu a interpersonálně výrazovou a sdělovací komponentu. To je charakteristika založená na nejnovějších poznatcích o daném předmětu a na integrujícím přístupu, který jako takový překonává jednostrannosti jak behavioristické, tak mentalistické. Ulich identifikoval následující **určující znaky emocí**, které dohromady tvoří, jak říká, „ideální typ emoce“, znaky, které jsou pro emoce typické:

- „Při prožívání citu stojí v centru vědomí osoby tělesně-duševní stav, a nikoli ‚věc‘, akt, kognice, volní předsevzetí nebo podobně.“ Wundt, jak Ulich poznamenává, pro to razil pojem „vědomí stavu“.
- Základem tohoto vědomí stavu je „dotčenost jáství“ („Selbstbetroffenheit“) – jako snad jediný nutný určující znak emocí. City jsou protikladem lhostejnosti; vyvstávají, jen když jsou dotčeny vlastní cíle, zájmy a potřeby. „Osoba prožívá něco ve vztahu k sobě samé... Jestliže mi o něco nejde, jestliže mně to nechává chladným, jestliže se necítím osloven, jestliže něco neberu vážně: pak neexistuje žádná emoce.“ Emoce v tomto smyslu vyjadřují stav osobní zaujatosti, „involvolvanosti“, angažovanosti jako reakce na situaci, která se subjektu nějak osobně dotýká. „Jedná se přitom nikoli o to, že mé jednání, myšlenky, rozhovory, reakce a mé získávání informací jsou doprovázeny v nich tkvícím involvováním, nýbrž o to, že cit je inherentní součástí jednání, myšlení atd., že je v tom všem obsažen – reaktivním nebo aktivním způsobem“ (Ulich). V citech tedy člověk prožívá nějakou osobní hodnotu, která je spojena s hodnotami skupin a společnosti; „z tohoto hlediska se citové reakce jeví také jako hodnotící stanoviska, čímž je ale postižen jen jeden možný aspekt emocí“. Souhrnně pak lze říci: „Emocionální dojetí („Ansprechbarkeit“ – též oslovitelnost) nebo reagibilita ve smyslu osobní dotčenosti je pak předpokladem pro vyvstání veškerých impulzů k jednání, jakož i podmínek pro (emocionální) zranitelnost osoby ve smyslu konfliktů, frustrací, rozladění a také těžkých psychických poruch“ (Ulich).

- „Emoce se často projevují ‚jako ze sebe‘, spontánně, bez úsilí, neúmyslně. Mohou se také bez úsilí znovu objevit, resp. vynořit ‚nevolány‘. Ale platí také naopak, jak ukázal Freud: určité ‚potlačené‘ emoce se také nemusí s vynaložením velkého úsilí znovu objevit na denním světle. V obou případech se emoce jeví jako ‚extrémnější‘ než jiné obsahy vědomí“ (Ulich).
- „V prožívání citů se osoba zakouší spíše jako pasivní, jako odevzdané bytí, jako utrpěná také při pozitivních emocích, jako je radost a štěstí“; emoce vystupují jako pasivní prožívání, jako něco, co se subjektu přihodilo.
- „Prožívání citového hnutí je často spojeno s vnitřním, z vnějška nebo jen z nitra vnímatelným vzrušením nebo rozčilením, v němž se odrážejí určité fyziologické stavy vzrušení... Od tohoto vzrušení přichází také ‚teplo‘ emocí, jejich subjektivní důvěryhodnost a síla přesvědčivosti.“
- „Aktuální citová hnutí osoby v dané situaci jsou zřídka předvytvořená nebo společensky preformovaná opakování, znovunastolení nebo reprodukce např. ‚pra-úzkosti‘, nýbrž jsou to ponejvíce jedinečné jevy a obsahy vědomí... City jsou v dané situaci vždy také ad hoc ‚konstruovány‘ nebo ‚improvizovány‘, čímž není míněn záměrný, kognitivně řízený akt, nýbrž vždy vlastní ‚idiosynkratický‘ vzorec specifických citových hnutí.“ To znamená, že emoce mají „konstruktivní charakter“ (Averill, 1980), že se neopakují, jsou vždy jedinečnými zážitky, „jedinečnými kvalitami vědomí“ (C. E. Izard a S. Buechler, 1980). Existují sociokulturní pravidla projevování emocí, srovnatelné sociálně podmíněné podmínky emocí a v určitých situacích jsou některé emoce pravděpodobnější než jiné (např. ztráta blízké osoby vyvolává spíše smutek než hněv).
- „Emoce jako ‚nejzákladnější‘ vztažnost osoby ke skutečnosti dávají vědomí větší kontinuitu než jiné psychické jevy (Izard). Ve svých citových hnutích se osoba prožívá jako se sebou identická silněji než ve ‚vědění‘, ‚chtění‘ nebo ‚jednání‘.“ Další Ulichova charakteristika je velmi podstatná, a proto ji uvádíme in extenso: „Emocemi je organizováno individuální vědomí, emoce předznamenávají směr a nasazení procesů čítí, vnímání a poznávání (Izard a Buechler, 1980). Podle tohoto pojetí emoce určují oblast ‚inputu‘ do vědomí tím, že kontrolují procesy postřehování. Je zřejmé, že např. základní emoci ‚zájmy‘ je blízký jiný vztah ke světu, resp. jiné ocenění objektu, resp. že tato emoce ‚diktuje‘ něco jiného než emoce strachu nebo hněvu. Kdyby oproti tomu byly emoce pouze produktem procesů oceňování nebo reakcemi na průběh hodnotících procesů. ‚Vědomí‘ je více než vědění ve smyslu znalosti fakt, čistě kognitivní orientování v prostředí... Pouhá znalost fakt je beztak ideálně typologická abstrakce... neexistují ‚neutrální‘ významy objektů. Emoce jako obsahy vědomí mají přinejmenším do té míry poznávací hodnotu, jako by bez emocionální kvalifikace byla psychicky irrelevantní většina našich mínění a našeho vědění a nemohla být zavedena žádná reálně a adekvátně vztažná oceňování

tisíci či statisíci let jako biologicky účelné reakce organismu, zajišťující
jedince a druhu.

- „Vyjadřování a chápání emocí probíhá – ve srovnání s jinými psychickými jevy – přednostně také nonverbálními komunikačními kanály“; to koresponduje s tím, že „emoce mohou být často obtížně podány v jednoznačných verbálních popisných kategoriích“ (Ulich a také R. B. Zajonc).
- „Ve srovnání s jinými psychickými jevy je při vývoji emocí zvláště silná jejich spojitost s mezilidskými vztahy“ (Ulich a také Izard). Vývoj emocí tedy směřuje především k sociálnímu citění.

Ulich (1989, s. 40) podává nakonec následující **shrnující charakteristiku emocí**; citová hnutí („Gefühlsregungen“) jsou:

- jedinečná,
- na základě dotýkání se jáství a
- ponejvíce nonverbálními kanály zprostředkovaná,
- uvnitř mezilidských vztahů získaná a
- přednostně nonverbálními kanály zprostředkovaná,
- duševní stavy (obsahy příslušné stavu na vlastní stav vztaženého vědomí), které
- jsou ponejvíce prožívány se zvýšeným stupněm vzrušení,
- v němž se osoba zakouší spíše pasivně,
- které propůjčují vědomí kontinuitu a „identitu“,
- které nemají žádnou primární funkci vyjma sebe sama.

To je nepochybně vyčerpávající charakteristika, v několika ohledech sice diskutabilní, která však přináší jako zásadně diskutabilní **problém funkce emocí**, jenž bude podrobně tematizován v následující kapitole. Již nyní však budiž pobíhající charakteristikou emocí vyplývá, že jsou to původně biologicky účelné reakce, a jako takové jsou tedy i funkční. Emoce nejsou samostatně účelné, o tom svědčí už ten fakt, že jsou spojeny s fyziologickými změnami, které směřují převážně k mobilizaci energie, tedy k přípravě na akci. To vyjadřuje již ona zmíněná jednota prožívání a aktivace a projevuje se to i tím, že emoce jsou stavy vzrušení a vystupují jako reakce na významné podněty a situace. V tomto smyslu lze za **nejpodstatnější znaky emocí** považovat vzrušené prožívání akcí k aktivaci organismického systému chování. Tato aktivace se projevuje centované libostí nebo nelibostí a provázené fyziologickými změnami směřující mobilizací energie jako přípravou k akci a výrazově jako způsob nonverbální komunikace. Tak se emoce vykazují především jako účelná jednota prožívání a chování, zahrnující vedle citů (emocí v užším smyslu) a motorických doprovodných složek také komponenty kognitivní a motivační. V emocích se tak integrují všechny dílčí psychické funkce, emoce jsou základnou této integrace, která se projevuje v učení a chování. V tomto smyslu jsou emoce klíčovým psychickým fenoménem.

FUNKCE EMOCÍ

Již z podstatných znaků, které emoce charakterizují jako fenomenálně specifické psychické procesy a které byly uvedeny v předchozí kapitole, plyne, že emoce mají důležitou funkci v psychické regulaci činnosti individua. Pro **fenomén emoce** platí důležitou funkci v psychické regulaci činnosti individua, že emoce lze z dynamického celku psychického dění jen uměle vyabstrahovat. Tato abstrakce je založena na identifikaci těch znaků emocí, které je odlišují od ostatních psychologických funkcí. Je to analogické vydělování dílčích fyziologických funkcí z celku fyziologických procesů, které se odehrávají v organismu a které v celku zajišťují reprodukci jeho života, a jako takové jsou integrovány v jediný funkční celek.

Za nejobecnější princip psychické činnosti lze pokládat její regulační funkci: psychika je vývojově nejvyšší proces regulace činnosti individua, který – vzato opět abstraktně – probíhá v rovině biologické a sociokulturní, což odpovídá dvěma dimenzím lidského bytí, biologické a společenské. Regulace činnosti směřuje k vytváření optimálních podmínek života, jeho biologickému a společenskému aspektu, tj. životu organismu a životu individua jako společenské bytosti. Uskutečňuje se jako jednota příjmu a zpracovávání informací z vnitřního a vnějšího prostředí (z nitra organismu a z jeho životního okolí, které je především okolím sociokulturním), z hodnocení těchto informací a z motivovaného chování, které je důsledkem poznávání a hodnocení aktuálních situací, v nichž se individuum nachází, a z hodnocení a poznávání jeho životních perspektiv (tedy důsledkem toho, co individuum prožívá jako aktuální situovanost a jako situovanost, kterou očekává). Pro toto adaptivní, lépe řečeno **aktivně adaptivní fungování** je individuum vybaveno vrozenými (preformovanými, druhově a dědičně určenými) a učením (tj. na základě individuální zkušenosti) získanými „mechanismy“. Tyto mechanismy nejsou „membra disiecta“, ale tvoří funkčně integrovaný celek dílčích funkcí.

Předpokladem aktivní adaptace je **orientace v životním prostředí**, která zahrnuje poznávání jeho vlastností a jejich hodnocení. Na základě takové orientace je individuum schopno zaujmout vůči svému životnímu prostředí životně účelnou behaviorální relaci, tj. vyhýbat se tomu, co mu škodí, a naopak využívat toho, co je mu prospěšné. Behaviorální relace, tj. chování, je aktivní působení na životní podmínky, jejich transformace či vytváření a předpokládá užití energie v pohybové aktivitě; organismus je pro ně vybaven pohybovým systémem, jehož aktivace je umožněna fyziologickými změnami, které umožňují mobilizaci tělesné energie a její účelnou distribuci v systému motoriky. V tomto smyslu jsou základními předpoklady

o tom, že i zvířata, zvláště vývojově vyšší druhy a domestikovaná zvířata, prožívají emoce (strach, radost u psů s příslušnými výrazovými projevy, např. při příchodu pána) Zásadní rozdíly mezi emocemi lidskými a zvířecími charakterizuje S. L. Rubinštejn (1967, s. 493) takto: „Na úrovni historických forem existence člověka, kdy se již jedinec projevuje jako osobnost, a ne jen jako organismus, souvisí emocionální procesy již nejen s orgánovými, ale i s duchovními potřebami, s tendencemi a postoji osobnosti, s mnohotvárnými formami činnosti, která se utváří v průběhu historického vývoje. Objektivní vztahy, do nichž člověk vstupuje při uspokojování svých potřeb, jsou zdrojem různorodosti jeho citů... Lidské city vyjadřují ve formě prožitků reálné vztahy člověka jako společenské bytosti ke světu a především k jiným lidem.“ Rubinštejn zde kromě jiného zdůrazňuje, že **lidské city** vystupují především jako vývojově vyšší city, vztažné ke kulturním hodnotám lidstva (city etické, estetické a intelektuální) a dále jako citové vztahy mezi lidmi. Podle W. Szewczuka (1966, s. 58) se emoce lidí a zvířat liší tím, že emoce člověka mají 1. společenský charakter, 2. kognitivní obsah a 3. jsou intencionální (tj. předmětné); u člověka, píše dále Szewczuk, „city vyvstávají a probíhají v rovině vědomí, v rovině chápání obsahových svazků mezi ním a jej obklopujícím světem, mezi ním a jinými lidmi“. U vývojově vyšších druhů zvířat, např. u lidoopů, můžeme předpokládat také existenci sociálních emocí (gorilí samec s vysokým sociálním rankem zuří, když není krměn jako první, apod.) i elementární kognitivní obsah některých emocí.

Poněkud umělé se jeví **rozlišování emocí a citů** jako dvou zážitkově odlišných fenoménů. Např. G. Ch. Šingarov (1971, s. 5) chápe emoce jako uvědomování si fyzických stavů organismu a city jako specifický druh prožívání: „Emoce – to jsou psychofyziologické mechanismy, za jejichž pomoci se na ‚psychické‘ úrovni odrazu skutečnosti pod vlivem vnějších dějů mění vnitřní prostředí organismu“: pojem emoce vyjadřuje „objektivní příznaky“, zatímco pojem citu „subjektivní prožívání“. „City a emoce se jeví jako rozdílný stupeň vývoje emocionálně-logické odrazu skutečnosti, podobně, jako počítkové (čuvstvennoje) a abstraktně-logické poznání představuje dva stupně ve vývoji poznávací, obrazné formy odrazu skutečnosti“ (Šingarov, 1971, s. 148). Podle tohoto autora jsou tedy city jakousi vývojově vyšší formou emocí: „City jako psychické procesy jsou vždy spojeny s poznáním, jsou vždy zprostředkovávány lidským poznáním“ (Šingarov, 1971, s. 153). Citovaný autor se zde odvolává na filozofa G. W. Hegela, podle něhož city obsahují vždy „myslicího ducha“, jakož i na S. L. Rubinštejna (1946), podle něhož city mají vždy předmětný charakter, na čemž je také založena jejich diferenciací. To se označovalo jako „předmětně poznávací charakter citů“. Šingarov pak v souvislosti s koncepty první a druhé signální soustavy (první znamená čistě smyslový, druhý slovně zprostředkovaný „odraz skutečnosti“) I. P. Pavlova rozlišuje tři druhy emocí (thalamické či obecně „podkorové emoce“, „nepodmíněné reflexní korové emoce“ a prvosignální podmíněně reflexní emoce), přičemž city vyjadřují „druhosignální podmíněně reflexní emocionální reakce či procesy podmíněné společenským životem člověka a zprostředkované jeho poznáním“ (Šingarov, 1971, s. 155).

VLIV EMOCÍ NA OSTATNÍ PSYCHICKÉ FUNKCE

Vliv emocí na ostatní psychické funkce byl nastíněn již v předcházejících kapitolách o charakteristice a funkci emocí. Vracíme se nyní k tomuto tématu proto, abychom to, co již bylo uvedeno a míněno spíše jen ilustrativně, rozvedli a aby chom tím ukázali klíčový vliv emocí v duševním životě člověka. Ten vyplývá již z výše uvedených základních funkcí emocí: emoce integrují, organizují duševní dění a motivují chování člověka. Emoce jsou v tomto smyslu nejen komponentami psychických procesů, v jejichž průběhu lze vždy, když jde o něco významného, shledat v zážitkové struktuře emocionální akcent, ale jsou skutečnými činiteli dynamiky těchto procesů. Neboť emocionální je protikladem lhostejného, nevýznamného a již tato jednota emocionálního a významného poukazuje na to, že to jsou emoce, které rozhodují, jaké vztahy bude mít člověk ke svému okolí, to, že to jsou emoce, které rozhodne, jaký cíl si více či méně vědomě vytyčí, proč zvláště sociálnímu, jak se rozhodne, jaký směr se bude ubírat jeho myšlení, učíní to či ono, jaký postoj zaujme, jakým směrem se bude obracovat, jaký obsah bude mít jeho fantazie atd. V tom, co člověk prožívá a činí, se obrací k určitému bodu na horizontě svého života a tento vztažný bod určují emoce. Člověk se snaží něco získat, něčemu se vyhnout a je nesporné, že podstatou této vnitřní i vnější dynamiky lidského života jsou právě emoce, neboť tu jde o získávání příjemného a vyhýbání se nepříjemnému, což jsou poslední analyzovatelné cíle života, jimiž příroda obdařila lidi i zvířata, aby se mohli orientovat v životních hodnotách. I když u člověka toto kdysi neselhávající kritérium hodnotové orientace dnes mnohdy selhává, protože člověk nežije jen v biologických dimenzích a city ho často i zrazují, jsou pro něj emoce stále životní směrovkou k dosahování příjemného a vyhýbání se nepříjemnému. A proto také usměrňují jeho jednání, organizují jeho behaviorální vzorce, determinují jeho vnímání, myšlení a paměť.

Emoce a učení

S jistým zjednodušením lze říci, že duševní život člověka je od jeho raného věku utvářen především zkušeností, tj. v psychologické terminologii učením. Pojem učení zde tedy vyjadřuje formativní vliv zkušeností na změny psychické činnosti. To se děje z hlediska subjektu záměrně (učení v užším smyslu), např. formou vzdělávání a sebevzdělávání, a spontánně, jen více či méně uvědoměle, případně

zcela nevědomě vlivem nových zkušeností (učení v širším smyslu): subjekt se např. učí být nedůvěřivým, jednat nedůvěřivě, byl-li opakovaně nebo silně zklamán. V psychologii byly vytvořeny různé koncepty a teorie učení, v nichž byl položen – většinou nepřímo – více či méně silný důraz na vliv emocí. Tak již ze známého zákona efektu E. L. Thorndikea (reformulace z r. 1931) se zdůrazňuje rozhodující vliv činitelů úspěchu a neúspěchu, resp. pozitivního nebo negativního důsledku chování na upevňování, resp. utlumování asociací mezi podnětem (S) a reakcí (R). Podstatou učení je totiž vytváření asociací S–R na základě zpevňování úspěšné reakce (reakce s pozitivními důsledky se upevňují – pozitivní zpevňování), neúspěšné reakce (s negativními důsledky) jsou utlumovány. Příkladem je dítě, které se naučí provádět určité reakce, např. zdravit souseda, protože je toto jeho chování rodiči pozitivně zpevňováno (odměňováno), a dítě, které se naučí ne-sahat na horká kamna, protože se popálilo: jeho reakce sahání na kamna byla negativně zpevněna (potrestána). Zpevnění mohou mít materiální nebo sociální (symbolickou) povahu: v prvním případě je pro dítě zpevněním ve formě odměny např. bonbón, v druhém případě např. pochvala. C. L. Hull (1943) pokládal za podstatu zpevňování redukci popudu: pokusná krysa se naučí nacházet cestu bludištěm, protože na jeho konci se dostane k potravě, která redukuje její hlad, nebo se naučí vypínat elektrický proud, který jí způsobuje bolestivé údery, protože tímto chováním redukuje bolest. V prvním případě se naučila získávat potravu, ve druhém vyhybat se bolesti. Ačkoli je problém učení složitější, jeho základním činitelem jsou **odměny a tresty** (odměňované a trestané reakce): tak se individuum učí apetencím (dosahování odměn) a averzím (vyhybání se trestům). Je zřejmé, že jak v Thorndikeově, tak i v Hullově pojetí zpevnění (odměn a trestů) rozhodující úlohu hrají emoce příjemného a nepříjemného: chování vedoucí k úspěchu či redukci popudu vede k příjemným důsledkům, a tedy i k tendenci v příslušné situaci je opakovat, a naopak chování vedoucí k neúspěchu či indukci popudu (např. bolesti) vede k nepříjemným důsledkům, a tedy k tendenci neopakovat je v příslušné situaci. Naučené tendence, zvyky, se generalizují na podobné podněty (situace). Radikální behavioristé Thorndike, Hull a další ovšem o emocích nehovořili a vytvořili koncepty zpevnění, které byly v laboratorní situaci měřitelné (měřit se dalo např. hladovění délkou časové potravní deprivace, jeho redukce množstvím zkonsumované potravy apod.).

Jiný behaviorista O. H. Mowrer (1947, druhá verze 1956, 1960) však vypracoval tzv. dvoufaktorovou teorii učení, v níž zásadní význam přisoudil emocím. Asociace S–R způsobují emoce jako vnitřní intervenující proměnné: to, co podmiňuje tuto asociaci, jsou emoce. Již předtím N. E. Miller (1951) prokázal možnost **podmiňování strachu**: tuto reakci strachu vyvolával podnět, který byl signálem bolesti, pokusné krysy se naučily bát se určitého podnětu a jemu podobných podnětů (generalizace podnětu). Příkladem takového podmiňování strachu je dítě, které se po bolestivých zkušenostech u zubního lékaře naučí bát se lidí oblečených do bílého pláště. Obecně se rozlišují **dva druhy podmiňování**: 1. klasické

není např. vnímána jen jako fyzická entita, ale jako nadřizený, přítel nebo hrdina apod. Kromě toho se uplatňuje **sebezpeňování** (sebeodměňování a sebetrestání): člověk není závislý jen na vnějších odměnách a trestech smyslové povahy, jeho chování není utvářeno a kontrolováno jen vnějšími podněty, ale také morálním vztahem k těmto podnětům, a vnitřně tedy také jeho etickým cítěním. Takové etické city, jako jsou např. hrdost a stud, působí také jako vnitřní popudy (pohnutky, motivy), a tak člověk někdy jedná i bez ohledu na možné negativní důsledky, vystavuje se např. jako disident nebezpečí stíhání, věznění, perzekuce apod., nebo dokonce (jako např. palestinstí teroristé identifikující se s islámským náboženským a politickým fundamentalismem či z druhé světové války známí japonští „kamikadze“ – živá torpéda a živé bomby) obětuje i svůj život. Odměny a tresty mohou mít nejen dimenzi smyslových, ale i vývojově vyšších mentálních příjemností – „je sladké umírat za vlast“ zní jedna taková ideologická teze, s níž se mohou někteří jedinci identifikovat a která se stává emociogenní motivací, neméně silnou, jako je např. hlad nebo sex.

Emoce tedy jakožto podstata zpeňování fungují jako podstatné faktory učení, odpovídají za učení se apetencím a averzím, a tak rozhodují o zaměřování chování.

Struktury chování, resp. jednání, tedy to, jak chování v určité situaci probíhá, čili **vzorce chování**, jsou utvářeny tzv. kognitivními klíči, a jsou tak určovány situačními podmínkami. Téhož cíle může jedinec v různých situacích, ve vztahu k různým osobám apod., dosahovat různými způsoby (různým vzorcováním, strukturováním svého jednání). V podstatě tu jde o **výběr prostředků** k dosažení cíle, ale ani ten není jen záležitostí čistě kognitivní (racionálně-utilitární, instrumentální v užším smyslu). Některé prostředky mohou být spolehlivě účinné, ale přesto je jedinec nepoužije, protože je zavrhuje jako nemorální, např. podvod nebo lež. A tak se citový vztah uplatňuje i při výběru prostředků, ale jen u lidí s příslušnou úrovní morálního vývoje. Osobní morálka (super-ego) je v podstatě funkcí etického cítění, jak poznáme dále.

Také v **učení se v užším smyslu**, ať už je to osvojování si určitých vědomostí nebo dovedností či návyků a má jako takové verbálně kognitivní, ikonicky kognitivní či senzomotorický obsah (učení se cizím jazykům, sociologii, zeměpisu, řízení automobilu, jemné mechanice), se uplatňují emoce. Tyto druhy učení vycházejí obvykle z určitých zájmů nebo jsou motivovány dosažením určité kvalifikace a s ní spojeného společenského postavení (statusu). Učení a motivace tvoří funkční jednotu, kterou vyjadřuje již princip zpeňování: bez motivace není učení a jeho produkty, určité vzorce chování, jsou nám již známé tendence k apetencím a averzím, tendence, které vycházejí z emociogenního zpeňování a směřují k dosahování emociogenních cílů.

K. Holzkamp (1993) se pokusil o reformulaci behavioristicky pojatých principů učení v termínech vyjadřujících intrapsychicky existentní činitele. V tomto smyslu použil pro výklad učení pojmu „emocionálně motivační kvality důvodů

jednání“. V těchto kvalitách se konkretizují „lidské životní zájmy“, přičemž jsou v nich emocionální a kognitivní komponenty specifickým způsobem integrovány. V učení člověka se uplatňují „významy pro mne“, spojené s „emocionální niter-
nosti“ („emotionale Innerlichkeit“), a tak i „motivační kvalita mého důvodu k jed-
nání“, což je v podstatě „emocionální hodnotnost“ jedincova jednání (Holzkamp,
1993, s. 189 násl.). Holzkamp rozeznává „tematické“ (obsahové) a „behaviorální“,
„operantní“ učení.

V rovině behavioristického pohledu na učení, jak zde již bylo uvedeno, se až na malé výjimky (Mowrer a další) nedospělo k identifikaci emocionální podstaty učení, protože zpevnování, klíčový koncept teorií učení, bylo operacionalizováno a koncept emoce jako intervenující proměnné (ačkoli termín proměnná poukazuje na kvantifikaci) operacionalizací dost dobře neumožňuje. Proto se např. zůstalo u konceptu „redukce popudu“ („drive reduction“) a dál se nešlo, ačkoli je ovšem možno klást si otázku „proč“ redukce popudu, a tak jít v analýze příčin, resp. podmnožiny klást si otázku „proč“ redukce popudu, a tak jít v analýze příčin, resp. podmnožiny zpevnování ještě dále. Tento postup dále však narážel na nepřekonatelnou překážku intrapsychie, kterou se pokusil překročit až K. Holzkamp a kterou překročil, ale nikoli důsledně, také Mowrer, když domýšlel proces klasického podmínování. Dospěl, stejně jako Holzkamp, k nám již známému závěru: individu-
dua se učí nejprve emocím, které pak jako vnitřní pohnutky či motivy usměřují chování. Také ve formování chování se uplatňuje **vztah intelektuálních a emocionálních činitelů**: každý intelektuální proces má komponenty emocionální (G. Ch. Šingarov, a každý emocionální proces má komponenty intelektuální (G. Ch. Šingarov, 1971); každý vzorec chování, jak již bylo také uvedeno, je komplex tvořený emocionálními a intelektuálními komponentami, ale jeho „psychický důvod“ je emocionální. Koncept emoce tak odpovídá nejen na otázku, proč individuum jedná, ale i na otázku, proč se učí. Když se individuum v nejširším smyslu učí nové re-
akci, uplatňují se vždy kognitivní procesy (diskriminace stimulů, jejich generalizace atd.), ale také psychické důvody nové změny, které jsou emocionální (motivace, odměny a tresty). V procesu učení se uplatňuje komplementarita kognitivních a emotivních funkcí.

Emoce a motivace

Otázku po vztahu emocí a motivace do značné míry zodpovídá také závěr z analýzy vztahu emocí a učení. Avšak pojetí **motivace** jako procesu, který zaměřuje, energizuje a udržuje zacílené chování, či jako procesu, v němž se konstituují „psychické důvody“ chování, umožňuje samostatnou tematizaci vztahu emocí a motivace. V rovině pohledu na učení vystupuje koncept motivace především ve vztahu ke konceptu **zpevnění**: motivace je proces, který vnějšímu nebo vnitřnímu podnětu (pohnutce) propůjčuje kvalitu zpevnění; např. potrava je zpevňujícím činitelem, jen pokud individuum hladoví. Dosažené odměny a tresty mají

pak motivující vliv: individuuum se snaží, má tendenci znovu dosahovat naučené odměny a znovu se vyhýbat naučeným trestům. Podstatou motivace i zpevnění jsou emoce a emocionální podstatu motivace se nyní pokusíme ještě blíže analyzovat. Řada emocí již svým názvem (např. strach, zlost) vyjadřuje současně motivaci (unikat, útočit).

Úzká **integrace emocionálních a motivačních procesů** plyne již z nezpochybnitelného faktu, že procesy motivace jsou prožívány jako snahy, které jsou provázeny více či méně jasným vědomím cíle (chtění, přání jako jasné, touha jako méně jasné vědomí cíle). Vezmeme-li za základní motivační stav **potřeby**, které vyjadřují nějaký nedostatek ve fyzickém a sociálním bytí osoby, a za funkci motivace uspokojování potřeb, pak je zřejmé, že se jedná o dva klíčové aspekty průběhu motivace. První je spojen se vznikem potřeby, která je prožívána jako napětí, jež může být po určitou dobu příjemné (např. sexuální vzrušení), nebo je již od samého začátku prožíváno jako nepříjemné (např. únava). Druhý je spojen s uspokojením potřeby, které může být více či méně úplně a které je vždy prožíváno jako příjemné. V tomto smyslu, řečeno obecně, **proces motivace probíhá od jednoho emociogenního stavu (napětí, nelibost) k druhému emociogennímu stavu (uvolnění, libost)**. Funkcí motivace je zaměření a energetizace chování, které směřuje k dosažení uspokojení, jež je obvykle chápáno zjednodušeně jako redukce výchozího motivačního stavu, potřeby. Motivace tedy, opět zjednodušeně řečeno, směřuje od nepříjemného napětí k jeho příjemnému uvolnění, které je označováno jako **uspokojení** (nasyčení, odpočinek, zážitek úspěchu, sexuální uspokojení je zážitkově něco jiného než uspokojení z dosaženého uznání (sebe nebo úleva ze ztráty pocitu nebezpečí), ale vystupuje zde společný akcent: všechny druhy uspokojení jsou příjemné. Z tohoto faktu, že konečným cílem každého jednání je dosažení příjemného uspokojení – příjemné je i vyhnutí se nemalému jednání – je odvozen **princip hédonismu**, obecně lidská tendence k maximalizaci příjemného a minimalizaci nepříjemného. V teoriích motivace se konečný cíl jednání označuje jako **motiv**, který D. C. McClelland (1951, s. 466) chápe jako „silnou afektivní asociaci, charakterizovanou anticipační cílovou reure akcí a založenou na minulé asociaci určitých klíčů s libostí nebo bolestí“ („pleasure or pain“). Jinak řečeno, **motiv je „anticipací změny v afektivním stavu“**, vyjadřuje tedy očekávání, že se dané negativní změny v pozitivní, to, co je, v to, co je žádoucí, a to je opět možno chápat v termínech emocí. Motivy nejsou určovány vnějšími objekty, pro dítě může být např. matka zdrojem nasycení, ochrany, přichylnosti a uspokojení dalších potřeb. Jednotlivé motivy lze identifikovat konkrétními afekty (tj. v McClellandově pojetí konkrétními uspokojeními): tak např. potřeba družnosti je uspokojována navázáním kontaktu, motivem je příjemný zážitek ze sociálního kontaktu. V McClellandově pojetí je přítomen motiv očekávání určitého pozitivního „afektu“, tedy emocionálního zážitku. Proto také platí, že „citová hnutí jsou spojena s pudy a snahami“ (Ph. Lersch, 1962,

s. 218): „... kdybychom neměli pudy a snahy, neměli bychom také žádná citová hnutí“ („Gefühlsregungen“), píše dále Lersch, odvolávaje se na významově stejný výrok L. Klagese (1942, v monografii o „vědě o výrazu“). „Pudy a snahy jsou oděny do citových hnutí, citová hnutí jsou proniknuta pudy a snahami“ (Lersch). Zkrátka emoce a motivace jsou dvě úzce spojené stránky či dvě funkčně spojené složky procesu psychické regulace činnosti, toho jejího aspektu, který je označován také jako emocionálně-motivační a projevuje se jako zaměření a energetizace chování. Proto je také energetizace chování spojena s fenoménem **akti-**
vace, který je složkou emocionálních procesů a stavů.

McClellandovo pojetí motivace, resp. motivu, není ovšem jediné, avšak téměř již z obecného pojetí motivace plyne její úzké spojení s emocemi (koncepty po-
třeby, popudu, cílové reakce či dovršující reakce, homeostázy či psychického
ekvilibria). Z každodenních zkušeností je zřejmé, že psychologickým důvodem
jednání je získat příjemné a vyhnout se nepříjemnému, ať už na úrovni smyslové
či mentální (duchovní). Nejdále v této hédonisticky pojaté motivaci zašel Freud
ve svých principech jednání, které reprezentují princip slasti a princip reality. Lidé
touží po slasti, a pokud se jí v konkrétních případech vzdávají, rezignují na její
dosažení, činí tak proto, že by se ocitli v nepříjemném konfliktu se společenskými
normami, činí tak tedy proto, aby se vyhnuli nepříjemnému, což je motivačně na-
léhavější než touha po určitých druhích slasti, zejména sexuální. To znamená, že
i princip reality funguje hédonisticky. K hédonistickému principu jednání se ještě
dovrátíme, ale již nyní je možno říci, že rozlišíme-li smyslovou a vývojově vyšší du-
chovní slast, je to univerzální princip motivace lidského jednání, jehož podstata
je emocionální. Emocionální zážitky příjemného a nepříjemného jsou motivující
a jsou to psychologicky dále neanalyzovatelné, a tedy poslední důvody (příčiny)
lidského chování, které je tedy ve své podstatě emociogenní, současně však také
směřuje k dosažení emocionálního uspokojení.

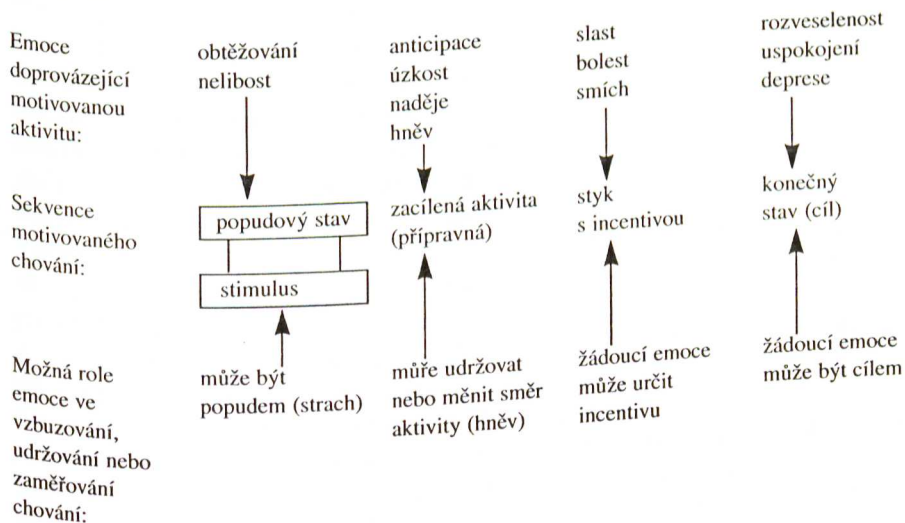
Nicméně uznáme-li, že veškeré chování je motivováno, lze připustit, že exis-
tují také **emocionálně neutrální motivace a způsoby chování**, které ovšem vy-
stupují spíše jako složky nebo fáze složitějších a v čase vystupujících behavio-
rálních vzorců. Jde tedy spíše jen o emocionálně neutrální jednotlivé akty
vytržené z kontextu složitějších aktivit, a tedy o akty, které jsou jen články v ře-
tězu těchto aktivit a nemohou být z hlediska motivace analyzovány jako takové.
D. Dörner (1985) jako příklad „motivovaného, ale emocionálně neutrálního cho-
vání“ uvádí jedince, který chce něco napsat na tabuli, uchopí před ním ležící kus
křídla a píše: „Toto chování je motivováno, ale je emocionálně neutrální. Nepo-
cítuji ani slast, ani nelibost, nejsem smutný, nejsem rozhněvaný, netriumfuji, jest-
liže mé chování bylo úspěšné; emocionálně se nic nehnulo. Emocionální zabar-
vení vystupuje, když něco jde špatně nebo – potom co proběhlo špatně – jde zase
dobře.“ Jestliže tomu jedinci křída upadne, pak bude rozzloben na svou neši-
kovnost nebo na kluzký stůl. „Emoce nesouvisí nutně s motivacemi. Má s nimi
co činit to, zda je motivované chování pod kontrolou, nebo nikoli. Je-li chování

pod kontrolou a všechno probíhá tak, jak bylo naplánováno, pak emoce neexistují. Emoce vystupují, když je kontrola ztracena (negativní emoce) nebo znovu získána (pozitivní emoce). Pozitivní emoce tedy nejsou v žádném případě vázány na podmínku, až něco dobře jde nebo dopadlo“ (Dörner, 1985, s. 158, in: Eckensberger a Lantermann). To je však zásadní omyl, vždyť člověk má radost z dobře probíhající činnosti, je potěšen, že se mu něco daří, zejména když je to obtížné a on je schopen tyto obtíže překonávat, může mít dokonce pocit pýchy, zadosti- učinění, převahy nad jiným, který činí totéž, ale nikoli úspěšně, atd. Emocionálně neutrální mohou být jen jednotlivé akty jako složky behaviorálních aktivit, vyjadřují realizaci motivů těchto aktivit a mají psychologický smysl jen v jejich rámci, samy o sobě jsou pouhou abstrakcí.

Podle K. B. Madsena (1961, s. 307) existují **dvě pojetí vztahu emoce a motivace**: 1. emoce jsou znakem motivace a 2. emoce jsou podmínkami motivace. Podle uvedeného autora obě pojetí nejsou v protikladu, neprotiřečí si: emoce mohou být jak znakem motivace, tak i její podmínkou. Některé emoce přímo motivují, např. strach, a některé názvy emocí jsou současně motivačními termíny, jako strach, bolest a další. Skutečnost, že strach může působit jako popud (motiv) potvrdil experimentálně na bílých krysách N. E. Miller (1948), podle něhož může strach působit na chování následujícími způsoby: 1. může být naučen a pak spolupůsobí na vrozené reakce doprovázející strach, jako jsou vzestup kyselosti žaludečních šťáv, imobilita nebo naopak přehnané úlekové odpovědi a další; 2. může být naučen (např. podmiňováním bolestivých reakcí) a pak slouží jako klíč ke zprostředkování transferu předtím naučených reakcí na další situace (tak se individuum může naučit reagovat strachem v jedné situaci tak, že se schoulí, kdežto v jiné reaguje útekem); 3. strach může být naučen a může sloužit jako popud k chování, neboť redukce strachu vystupuje jako odměna. E. R. Hilgard (1962, s. 172 nás.) rozeznává možné vztahy mezi emocemi a motivovaným chováním: 1. emoce působí jako popudy, 2. emoce jsou cíle (lidé se chtějí smát, plakat, bát se, radovat, zakoušet různé slasti atd.), 3. emoce doprovázejí motivované chování: Motivované chování se emočně zabarvuje ve všech svých stádiích, afektivní zabarvení se neomezuje jen na stav popudu“ (Hilgard). Emočně zabarvené chování není jen jeho doprovodným jevem, ale může mít i zpevňující povahu (ze- slabuje, brzdí, nebo naopak podněcuje a prodlužuje chování, např. sexuální apod. Hilgard uvádí dva příklady, smích a hněv: dítě radostně skáče a směje se, když se dozví, že odpoledne půjde do cirkusu, smích tu není cílem sám o sobě, cílem je jít do cirkusu a smích to nemůže zastoupit, ale je projevem úlevy, odreagování napětí. Hněv naproti tomu doprovází vždy porušení nebo zablokování sekvence motivovaného chování. „Jak smích, tak i hněv vznikají jako vedlejší produkty behaviorálních sekvencí, jinak již motivovaných. Avšak jestliže jsou nalezeny příležitosti ke smíchu nebo když hněv již vzbuzený dá vznik sekvencím odvetné akce, mohou být obě tyto emoce přeloženy do zacíleného chování jako popudy a incentive. A tak fungují jako motivy, nikoli jen jako jevy motivaci doprovázející“

(Hilgard). E. R. Hilgard (1962, s. 176) tuto svou tezi ilustruje následujícím schématem:

W. McDougall (1908 a pozd.), M. B. Arnoldová (1960) a další nerozlišovali v podstatě mezi emocemi a motivací a chápali emoce jako organickou složku motivace. Naopak D. O. Hebb (1949 a pozd.) a další oba tyto fenomény rozlišují. Starší, introspekcionalisticky založená psychologie rozlišovala v zážitkové sféře mezi city a snahami, ale je to rozlišení dosti umělé. Tento **vztah citů a snah** v zážitku splývá: prožívá-li subjekt něco příjemného, má snahu si tento zážitek prodloužit, a naopak prožívá-li něco nepříjemného, má snahu se tohoto zážitku zbavit. Neplatí to ale absolutně, neboť u příjemných zážitků se objevuje po čase přesytení a tím i odvrtná tendence.

Emoce a kognitivní procesy

Již zde bylo opakovaně uvedeno, že emocionální a kognitivní procesy tvoří funkční jednotu, resp. že jsou si komplementární. Ne vše, co vnímám a myslím, mne vzrušuje, ale emociogenní je soustředěné vnímání a myšlení, to, co vyvolává pozornost a náročné řešení problémů. Pro analýzu vztahů mezi emocemi a kognitivními procesy je však nutné, jak upozorňuje D. Dörner (1985, in: Eckensberger a Lantermann), určité vymezení pojmu kognitivních procesů. Jsou-li **kognitivní procesy**, jak je to časté a módní, chápány jako všechny procesy, které obsahují „identifikaci něčeho jako něčeho“, pak je to něco jiného, než když jsou chápány jako procesy zpracovávání informace, neboť zvláště v tomto druhém případě jsou i emoce kognitivními procesy. Jestliže však jsou kognitivní procesy

chápany jako „procesy, které přímo slouží k vytvoření obecného a rozsáhlého obrazu světa a jeho možností jednání, pak emoce nejsou kognitivními procesy“; emoce vznikají, když událost „nezapadá“ do „horizontu očekávání individua“ (Dörner, 1985, s. 172). V tomto smyslu jsou však omezeny na důsledek překvapení, což není zcela přiměřené pojetí. Podle Dörnera emoce řídí aktivování a orientační reakce, ale to je příliš úzké pojetí. Nicméně Dörner poukazuje správně na **závislost emocí na průběhu a úspěšnosti myšlení**: jejich závislost na průběhu myšlení lze vyjádřit takovými termíny jako „lehká nejistota“, „napětí“, „očekávání úspěchu“ apod.; v situaci bezradnosti s řešením problémů pak termíny „útok“, „únik“, „rezignace“ atd. Dörner (1971, s. 171) cituje K. R. Scherera (1981), který zdůrazňuje nezbytnost emocionálních procesů ve vztahu k „účelu přípravy chování“ v případě, kdy nejsou dány „rigidní vazby mezi podněty a reakcemi“. „Čím více je chování ‚volné‘ a není již ovládáno jen fixovanými řetězy podnětů – reakce, tím důležitější je řízení regulace chování, tím důležitější je tedy emocionalita.“ Emoce podněcují „myslicí střetávání s problémem“; kromě toho určuje „emocionální situace“ průběh myšlenkového procesu, což se může dít ve dvojnásobném směru, ve směru úspěšného a neúspěšného řešení. Je-li řešení úspěšné, prožívá subjekt radost, má pocit triumfu atd.; je-li naopak neúspěšné, prožívá rezignaci a kromě dalších pocitů, z nichž některé mohou vést k potlačení neúspěchu a jeho racionalizaci, objevuje se také sebereflexe zaměřená na vlastní „epistemickou kompetenci“ (sebereflexe schopnosti), může vzniknout pocit bezmocnosti („Hilflosigkeit“), který může vyvolávat depresi a je demotivující, objevují se kauzální atribuce (připisování neúspěchu vlastním neschopnostem nebo vnějším okolnostem atd.). Emoce tak nedoprovázejí myšlení jen pasivně, ale dynamicky. Proces sebereflexe je řízen z neúspěchu vyvstávající nelibostí a vystupuje v něm celá řada následných pocitů, které neovlivňují jen další průběh řešení problémů, ale i stav subjektu samého.

Pokud se **působení myšlení na emoce** týče, soudí se obvykle, že myšlení emoce jaksi spíše utlumuje, avšak platí i protiklad: „... emoce je možno prostřednictvím kognitivních procesů ‚rozhoupat‘, a to tím, že si subjekt představí pozadí, příčiny a důsledky určitých událostí, resp. je domyslí, pak se podíl emocí zvyšuje a může dojít i k tomu, že si raději řekne: ‚Na to nesmím myslet, jinak bych se rozzuřil‘“ (Dörner). Ale jak již bylo řečeno, objevuje se také **tlumivý vliv myšlení na emoce**: kognitivní procesy vytvářející obraz životního prostředí slouží k lepší kontrole jednání. „Jestliže jsou emoce spojeny se ztrátou kontroly a se znovuzískáním kontroly, pak kognitivní procesy, které kontrolu umožňují, obecně emoce zmenšují. Mohou vést k tomu, že emoce totálně zmizí, jestliže např. nejprve přijatou ztrátu kontroly identifikují jako nepřítomnou – jedinec náhle zjistí, že měl v 11 hod. důležitou schůzku, ale že je už tři čtvrtě na jedenáct a že schůzku nestihne, ale pak si uvědomí, že ji má domluvenou až na zítřejší den“ (Dörner, 1985, s. 177).

„Lidská emocionalita a intelektualita nejsou protihrači! Systém (jednoduchých) emocí je systém řízení regulace chování. Systém řízení regulace chování je nutný

v tom momentu, v němž chování neurčují jen pevně předvytvořená spojení podnět–reakce. Systém emocí je (jednoduchý) snad fylo- a ontogeneticky dřívější etoplastický systém... Lidská intelektualita je další etoplastický systém. Vede rovněž k řízení chování. S ohledem na jejich etoplastickou funkci jsou emoce a myšlení již vztahem partnerský. Vzájemný vztah obou systémů je možno srovnat se vztažným způsobem partnerů. Řeka posunuje písčité břehy, proniká bariéry, a tak formuje krajinu, která zase z druhé strany předpisuje řece její běh. Podobně dávají emoce průběhu myšlení hrubým způsobem formu, jsou však samy opět myšlením měněny a přetvářeny; někdy snad také tak, že celý proces již neprobíhá optimálně. V každém případě pro vztah myšlení a emocí platí ve zcela vyhraněné podobě základní axiom systémově teoretického způsobu pojetí něčeho v psychologii: máme kladný axiom systémově interagujících instancí, který není možno chápat, když se omezíme na studium jeho částí“ (Dörner, 1985, s. 179 násl., in: Eckensberger a Lantermann).

Posléze zde ještě vystupuje **kognitivní funkce v diferenciaci emocí**, která je zdůrazněna v kognitivní teorii emocí (S. Schachter a J. E. Singer, 1962) a kterou zde zmíníme jen stručně, protože se k ní dále ještě vrátíme. Emoce dospělého člověka jsou velmi diferencované a vzniká otázka, čím je tento diferencovaný obsah emocí způsobován. Jednou z odpovědí na tuto otázku je právě kognitivní teorie emocí, která uvádí, že tato diferenciaci je způsobována kognitivní interpretací situace, která vyvolala vzrušení. Krátce řečeno, konkrétní emoce je dána vzrušením plus kognitivním zpracováním situace, jež toto vzrušení vyvolala. Emoce jsou produktem kognitivně zpracovaného vzrušení, abstrahujeme-li od vrozených přímých emocí, které jsou bezprostředním prožíváním životně významné situace a které zahrnují i aktivaci organismu.

Již ve vnímání lze shledat **emotivní a kognitivní hodnoty smyslových podnětů různých modalit**; H. Piéron (1950) podal následující přehled poměrů obou těchto hodnot u různých smyslových dojmů:

Modalita podnětu	zrak	sluch	dotyk	teplo	chlad	chuť	pach	rovnováha	bodnutí	štípnutí
kognitivní hodnota	10	8	8	6	6	6	4	4	4	3
hodnota emotivní	2	4	4	6	6	6	8	8	8	9

Poznámka: Přiřazení hodnot každému z uvedených smyslových podnětů vychází z posuzovací škály 1–10 bodů, kterou měli posuzovatelé k dispozici.

Nápadný je **vztah emoce a informace**, o němž bude podrobněji pojednáno ještě dále (informační teorie emocí P. V. Simonova, 1965). Již D. O. Hebb (1949) poukázal na to, že emoce signalizují shodu nebo neshodu situace s tím, co bylo

očekáváno, a Simonov soudí, že emoce má kompenzační funkci při deficitu informací nutných subjektu k tomu, aby dosáhl cíle.

S. L. Rubinštejn (1967, s. 523) soudí, že také city plní poznávací funkci, ale v průběhu vývoje se poznání od citů stále více odděluje: „Poznávací aspekt emocí v jejich vyšších projevech je vrcholným článkem složitých vzájemných vztahů emocionální a intelektuální sféry u člověka. Během celého svého vývoje tyto dvě složky tvoří protikladnou jednotu. V nejranějších stádiích ani předmětné a poznávací, ani afektivní momenty nejsou diferencovány. Podle toho, jak se diferencují, vytváří se mezi nimi antagonismus, protiklad, který však neuvolňuje jejich jednotu. Celá historie vývoje afektivně emocionální sféry, přechod od primitivních afektů a citů k vyšším citům, souvisí s vývojem intelektuální sféry a vzájemným proniknutím intelektuálního a emocionálního.“

Emoce a paměť

Funkčně velmi výrazný je také vztah emocí k paměti. Na toto téma bylo provedeno množství výzkumů, v našem nástinu vztahu, který zde již byl konkretizován, se však omezíme jen a zobecňující závěry těchto výzkumů. V psychologii je **paměť** reprezentována procesy vštěpování, uchovávání a vybavování informací, ale současně je to i složitá dispozice ke skladování informací, jejíž podstata není spolehlivě identifikována, je-li otázka po ní kladena v neurofyziologické rovině. V širším smyslu znamená paměť způsobnost uchovávat zkušenosti, a to nejen individuální, ale i druhové (instinkty), které obvykle nevědomě intervenují v psychice individua tak, že je činí např. agresivním nebo úzkostným apod. V užším smyslu znamená schopnost vědomého vybavování určitých informací, např. jmen, cizích slov, událostí atd. V tzv. krátkodobé paměti se určité informace uchovávají jen po dobu několika vteřin (např. telefonní číslo, které si přečteme z telefonního seznamu a pak z paměti vytočíme). V dlouhodobé paměti se informace uchovávají trvale, i když nemohou být někdy vědomě vybaveny, protože byly osvojeny nepraxi. Zvláštním druhem je tzv. **citová paměť**, tj. zapamatování emociogenních zážitků, které se vybavují lépe než neosobní fakta, protože souvisejí se subjektivně významnými životními epizodami; příjemné vzpomínky se přitom vybavují lépe než nepříjemné.

Pro **vliv emocí na zapamatování** a vědomé vybavování z paměti zásadně platí, že za jistých podmínek emoce zapamatování usnadňují, za jiných je znesnadňují. Z experimentální psychologie zapamatování je znám tzv. **afektivní útlum** jako je- den z druhů útlumů vystupujících v učení se v užším smyslu: školním dětem byla předčítána pohádka, přičemž byly nepřímě motivovány k zapamatování šesti slov v této pohádce obsažených (chlapec zajatý lesním duchem mohl být propuštěn na svobodu, když si zapamatuje šest slov, vyprávělo se v pohádce). Pak byly děti vy-

děšeny voláním „hoří“ a vyvedeny ze třídy, ale vzápětí jim bylo sděleno, že byl požár již uhašen. Dále měly reprodukovat z paměti oněch šest slov. Ve srovnání s kontrolní skupinou, v níž děti vyděšeny nebyly, byly výrazné rozdíly v zapamatování: skupina vyděšených dětí byla schopna v průměru reprodukovat 1,3 slova, zatímco u kontrolní skupiny to bylo v průměru 3,5 slova (H. Rohracher, 1967, s. 102 násl., in: Meili a Rohracher).

Přehled výsledků z dalších výzkumů o vlivu emocí na zapamatování podává slovenský psycholog I. Ruisell (1988, s. 159 násl.). Selektivita paměti jako její základní charakteristika je dána významností zapamatovaných informací pro život individua, tedy v podstatě vlivem jeho motivací, resp. emocí na zapamatování. Proto se nejlépe zapamatovávají **autobiografické vzpomínky**; to, co je vyvolává, nějak s nimi souvisí, ať už to jsou reálné události nebo pro výzkum vytvořený umělý materiál (G. H. Bower a S. G. Gilligan, 1979). To se vysvětluje efektem „shody nálad“, a tak se např. „lidé naučí více, když je čtený text v souladu s náladou, která vládne v průběhu učení“. Osvětluje to hypotéza, že „při čtení si proladou spontánně vybavuje podobné události ze svého života“, protože „připomínání je podmíněné introspekci“ (Ruisell). Dále patrně platí, že „čím intenzivněji se emoce prožívá v souvislosti s událostmi, tím citlivější je paměť na tuto událost“, a že „materiál naučený v asociaci s intenzivnějšími pocity se zapamatovává lépe“, jakož i to, že „materiál, který je obsahově ve shodě s náladou jedince, je možno se naučit rychleji“ (Ruisell, 1988, s. 163). Souvisí to patrně se síťovým modelem paměti, kde uzly sítě tvoří poznatky a epizody současně s emocemi s nimi asociovanými. Reprodukci z paměti tak přispívá nejen slovní napovězení, ale i posociování. Reprodukci z paměti tak přispívá nejen slovní napovězení, ale i posociování (náladová) shoda. Podle této teorie tedy „nálada operuje jako schéma organizující zpracování vstupující informace a řídí vybavování zážitků z minulosti“ (N. A. Kuiper a další, 1983, formulace I. Ruisela, 1985, s. 166). Za **emociogenní podněty** lze pokládat tabuizovaná slova (slova označovaná za neslušná, sprostá), s nimiž se experimentovalo (G. S. Grosser a A. A. Walsh, 1966, a další) a u nichž se předpokládá, že vyvolávají útlum, na což poukazují reakce na tato slova u pokusných osob při asociačním experimentu (v vybavování slovních asociací na dané slovo): pokusné osoby-ženy si vybavovaly tabuizovaná slova hůře než slova neutrální. Tato tendence neplatí však absolutně a uplatňuje se zde, kromě jiného, druh konce lepší než slov neutrálních (fixace pokusné osoby např. na sexuálně-obscénní slova). Za emociogenní podněty lze ovšem pokládat především ty – ať už to jsou slova nebo události – které jsou pro subjekt významné přímo nebo jsou s něčím významným asociovány.

Konečně se v emocionálních procesech uplatňuje **významotvorná funkce paměti**: v paměti jsou nějak zakódovány především individuální zkušenosti jedince a každý nově vnímaný podnět je v příslušných mozkových strukturách, o nichž bude pojednáno dále, srovnáván s jeho pamětní reprezentací tak, že je kategorizován, a to nejen z hlediska kognitivního, ale i emotivního významu. Vnímaný

objekt je rozpoznáván jako určitá věc, ale současně je mu přidělován určitý emocionální akcent. Tak jsou vnímané objekty, např. známé osoby, nejen kategorizovány jako např. pan X a paní Y, manželé atd., ale také např. jako sympatické či jako jedna sympatická a druhá nesympatická apod. Současně s touto identifikací kognitivních a emocionálních významů objektů, která je funkcí paměti, dochází k eventuální aktivaci organismu a k prožívání příslušné emoce a s ní spojené motivace, pokud je identifikovaný objekt významný.

Afektivní logika

Téma vztahů emocí a kognitivních procesů je v odborné literatuře pojednáváno buď velmi obecně, nebo jen fragmentárně. Švýcarský psychiatr L. Ciompi (1982) razil pojem „afektivní logika“ a později (1997) vypracoval teorii afektivní logiky, která je systematickým pokusem o výklad vztahů emocí a kognice. Pokusíme se dále podat hlavní myšlenky tohoto výkladu, který Ciompi podal v širokém kontextu současné epistemologie. Monografii, kterou věnoval tomuto výkladu, nazval *Emocionální základy myšlení* (s podtitulem *Nástin fraktální logiky afektů*). Východiskem jeho teorie je empiricky prokazatelná funkční komplementarita citění a myšlení; Ciompi hovoří o „emocionálních základech myšlení“, které jsou podle něho zjevné jako „afektivně-kognitivní dynamismy“, zejména v psychosociálních jevech. Filozofickým východiskem Ciompiho pojetí je postmoderní epistemologická skepse k možnosti poznání nějaké absolutní pravdy, resp. postmoderní epistemologický relativismus či umírněný gnozeologický konstruktivismus. Jeho teorie, jak poznáme dále, má velmi blízko k současné, dosti módní „teorii chaosu“ („deterministického chaosu“), resp. jemu příbuzných konceptů, jako je např. „dissipativní struktura“ I. Prigogina a další. Společným jmenovatelem jsou zde tzv. „nelineární systémy“ (afektivní systém je chápán jako zvláštní případ těchto systémů).

Poznání absolutní pravdy či reality je zásadně nemožné již daným omezením našich orgánů poznávání, tj. vnímání a myšlení: o světě můžeme vědět jen to, co nám dovoluje naše smyslové vnímání (omezené stavbou a funkcí našich smyslových orgánů) a naše myšlení (omezené neurální organizací jeho průběhu).

Současný **gnozeologický konstruktivismus** je založen na Piagetově „genetické epistemologii“ (pojetí ontogenetického vývoje myšlení), která prokazuje závislost vytváření struktur intelektu na předmětné praktické činnosti subjektu (tato závislost vystupuje i ve fylogenezi myšlení): kognitivní struktury (schémata) jsou nejprve senzomotorické procesy, které mají vrozený základ a které se vývojem zvnitřňují nejprve jako představy určitých úkonů a později, v souvislosti s osvojením si řeči, také verbalizují a vyvíjejí k pojmově-logickému myšlení. Rozhodující roli při tom hrají **procesy asimilace a akomodace**: nové elementy se zapojují do stávajících kognitivních struktur (asimilace) a ty se pak

přízpůsobují vnější realitě (akomodace). Jsou to biologicky založené jevy, analogické např. procesu trávení. „V konstrukci kognitivních struktur v Piagetově smyslu se tedy v žádném případě nejedná o nutný vědomý nebo docela chtěný proces, nýbrž o fyzický fenomén sebeorganizace“ (Ciompi, 1997, s. 26). Také K. Lorenz (1973) a další dospěli k biologicky, resp. evolucionisticky založenému gnozeologickému, resp. epistemologickému konstruktivismu (evoluční teorie poznání). Rozdíl je pouze v radikálním a relativním konstruktivismu, resp. v různých druzích realismu:

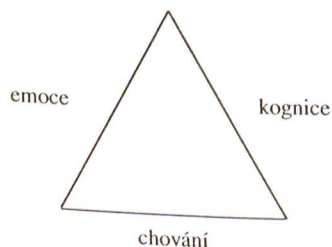
- naivní realismus: existuje reálný svět a ten je takový, jak jej vnímáme;
- kritický realismus: existuje reálný svět, ale není vcelku uspořádan tak, jak se nám jeví;
- přísně kritický realismus: existuje reálný svět, ale žádná z jeho struktur není taková, jak se nám jeví;
- hypotetický realismus: existuje reálný svět, jehož struktury jsou částečně poznatelné, ale všechny naše výpovědi o tomto světě mají jen hypotetickou povahu.

Umírněný konstruktivismus je v podstatě hypotetickým realismem, který je založen na evolucionistické teorii poznání (K. Lorenz, R. Riedl a další). Za konstruktivistu, který má k této teorii blízko, je pokládán i J. Piaget. Konstruktivistické pojetí skutečnosti umožňuje vědám omezené poznání a omezenou kontrolu jevů, které studují.

Termín **afektivní logika** má podle Ciompiho dvojitý význam: je jím míněna jak logika afektů, tak také „afektivita logiky“, ale důležité je, co je míněno logikou – k tomu se dostaneme později. Základním postulátem afektivní logiky je, že emocionální a kognitivní komponenty lidské psychiky neboli citění a myšlení, afekty a logika jsou neoddělitelnými, komplementárními složkami psychické činnosti, které jsou to komponenty, které zákonitě spolupůsobí. Tento postulat je založen na každodenní zkušenosti, ale také na již zmíněné Piagetově empiricky založené genetické epistemologii, tj. na poznání, že se kognitivní struktury vyvíjejí ze struktur senzomotorické činnosti „mentalizací“ těchto struktur. Avšak každá aktivita má vedle kognitivních také emocionální komponenty, „bez emocionální povahy neexistuje žádná akce“; jinak řečeno, „jako sedlina akce nebo zkušenosti vyvstávají nejen kognitivní, nýbrž vždy také typicky afektivně-kognitivní vztažné systémy neboli schémata“ (Ciompi, 1997, s. 47). Zjednodušeně to lze ilustrovat výrokem „popálené děti se bojí ohně“; s kognitivním obsahem „ohně“ je asociována emoce strachu. To je základem „zkušenosti generovaných afektivně-kognitivních vztažných systémů“ neboli „integrovaných programů citění, myšlení a chování“. Tyto „v akci, tedy v jednajícím prožívání se vytvářející programy citění, myšlení a jednání se týkají všech oblastí života, od zacházení s každodenními předměty a místními i časovými danostmi přes technické pohotovosti všeho druhu až k diferencovaným mezilidským způsobům chování... podle základního konceptu afektivní logiky vytvářejí tyto afektivně-kognitivní vztažné systémy

neboli programy citění, myšlení a chování na nejrůznějších hierarchických rovinách vždy základní „stavební kameny psyché“ (Ciompi, 1997, s. 48). Tento **koncept afektivně-kognitivního vztazného systému** (programu citění, myšlení a jednání) je pro pochopení Ciompiho teorie afektivní logiky klíčový. Podle Ciompiho je příkladem tohoto vztazného systému či programu elementární úzkostná a vyhýbavá reakce vytvořená zkušeností, která může být, podle situace, založena také na přemýšlení o tom, jak se vyhnout určitým podnětům, ale může být také nevědomá, jako je např. agresivní postoj vůči autoritativním osobám, vytvořený jako důsledek v minulosti prožívané „přemocné a nebezpečné figury otce“. Takové programy či vztazné systémy nevědomě a stále spoluurčují veškeré citění, myšlení a chování, pokud nedojde k jejich restrukturaaci vlivem korektivní zkušenosti. Dynamika duševního života člověka je tedy zásadně určována afektivně-kognitivními vztaznými systémy, tj. jednotou afektivních a kognitivních procesů, která se projevuje jak v motivaci, tak i ve způsobech chování, neboť tu jde o neustálou funkční komplementaritu emocí a kognice. Schematicky to lze vyjádřit triádou fenoménů, které vytvářejí funkční jednotu:

Avšak nejde tu jen o jednotu funkcí, které regulují chování individua, ale také o jednotu funkcí, které zakládají jeho učení, tj. získávání a uplatňování zkušenosti. Rozhodující je zde **organizační a integrační funkce emocí**: emocionální podstata odměn a trestů jako základních činitelů učení rozhodujícím způsobem organizuje zkušenost individua a současně dílčí zkušenosti a rovněž současně dílčí aktivované funkce integruje v jednotně fungující celek. Neboť, opakujeme to v poněkud pozměněné podobě, každá akce v nejšířším slova smyslu má své emocionální pohnutky. Afektivní komponenty zkušenosti a programů činnosti ovlivňují naše myšlení, které tak upřednostňuje určité dráhy, jež se v minulosti osvědčily jako zvláště účelné, nebo vytváří dráhy nové na základě hypotéz a ověřování jejich úspěšnosti. Myšlení sleduje úspěšnost, což má vždy také emocionální efekt, který se tak stává jeho pohnutkou. „Jak jednoduché, tak i komplexní kognitivní objekty jsou tím obligátně opatřeny afektivním zabarvením nebo míšením spočívajícím na určujících zkušenostech a zůstávají tím stabilnější, čím častěji se stejné zkušenosti opakují. Takové afektivní komponenty, které obsahově zahrnují celou paletu možných základních citů a jejich nekonečných odvětví, nemusí být nutně vědomé; naopak, čím lépe se funkcionální programy citění, myšlení a chování za-

vnějšími podněty uvolněné, celostní psychofyzické naladění („Gestimmtheit“) rozdílné kvality, trvání a stupně uvědomění („Bewusstseinsnähe“). Pojem kognitivní zpracování senzorických rozdílů a společných znaků („Gesamkeiten“), resp. variancí a invariancí. Logikou pak Ciompi (1997, s. 78) nerozumí formální správnost postupu myšlení, nýbrž „způsob, jakým jsou navzájem spojovány kognitivní obsahy“. Takové široké pojetí, poznamenané „teorií chaosu“, mu pak umožňuje, aby hovořil o „logice strachu“, „logice radosti“ a obecně o „logice afektů“, která je výsledkem toho, že afekty působí jako operátory myšlení, resp. kognitivních funkcí vůbec. Operátor je „síla, která působí na proměnnou a ovlivňuje ji“; v našem případě jsou touto proměnnou kognitivní procesy. Podle Ciompiho (1997, s. 93 násl.) pak **afekty jako operátory myšlení** působí organizačně-integrativně, a to prostřednictvím následujících mechanismů:

- afekty jsou rozhodujícími nosiči energie či „motory“ a „motivátory“ veškeré kognitivní dynamiky;
- afekty neustále určují fokus pozornosti;
- afekty působí jako propusti nebo brány, které otevírají nebo zavírají přístup k různým skladům paměti;
- afekty vytvářejí kontinuitu; působí na kognitivní elementy jako klič nebo pojivové tkanivo;
- afekty určují hierarchii obsahů našeho myšlení;
- afekty jsou eminentně důležité reduktory komplexity.

Ciompi podpírá platnost těchto tezí odvoláváním se na různé prameny, obsahující zobecnění převážně neurofyzilogických nálezů. Jedno z těchto odvolání představuje citát z díla J. Pankseppa (1991, Ciompi, 1997, s. 94): „Primární funkce emocionálních systémů je generování koherentních tendencí chování a autonomní změny mohou být podřízeny cílově zaměřeným, v emocionálních zapojovacích okruzích zabudovaným způsobům chování.“ Vliv afektů jako operátorů myšlení je pak jednak obecný a jednak specifický, variující od afektu k afektu. Obecný vliv představují výše uvedené mechanismy. Ve specifickém vlivu afektů na myšlení se jasně vykazují jejich pro přežití relevantní funkce, které pak Ciompi (1997, s. 100 násl.) identifikuje takto:

- „Zájmy, resp. city intence nebo ‚hladu‘ („Intentions- oder ‚Hungergerfühle‘“ – míněno tady obrazně) slouží v první řadě obecně psychofyzickému podněcení a vzrušení a tím nepřímou také zaměřování ohniska pozornosti („Fokussierung der Aufmerksamkeit“): fungují jako elementární aktivátory energie, a vytvářejí tak teprve předpoklad pro to, že je něco z okolí vnímáno. Současně nastavují celé tělo na aktivitu.“
- „City úzkosti jsou z jejich strany v první řadě životně důležitými varováními před nebezpečím, tedy typickými ‚repulzory‘ nebo ‚odstrašovači‘ před potenciálně nebezpečným prostředím, jakož i oblastmi myšlení a chování. Jsou spojeny se základní motivací ‚ pryč od toho‘, tzn. v extrémním případě s útekem,

a staví tak všemu chování (a tím až do jistého stupně také vnímání a myšlení) stále hranice důležité k přežití.“

- Podobně je tomu se zlostí a agresivitou, které slouží boji o revír s rivalem, tj. boji o potravu a o sexuálního partnera, ale „agresivní afekt současně také kanalizuje vnímání a myšlení“.
- Smutek je stejně smysluplný cit, slouží tomu, aby byly vlákno po vlákně uvolněny city poutající člověka k milovanému nebo oblíbenému objektu, a aby tak „nepotřebně vázaná emocionální energie“ byla uvolněna pro nové objekty a úkoly. To je ovšem, jak se pokusíme ukázat dále v rozboru tohoto citu, zcela scestné biologické pojetí.
- Příjemné pocity, jako je radost, láska, potěšení, působí jako přemocné atraktory vytvářející vazby, a plní tak důležitou individuální i sociální životně důležitou funkci. Sociální vazby, důležité pro vývoj jedince, se vytvářejí na základě příjemných zážitků, což platí nejen pro vazby na osoby, ale i na místa, např. města, věci a ideje.

Afektivně specifické formy myšlení a logiky: Z faktu, že jsme téměř stále ně-
jak emocionálně naladěni, vyplývá podle Ciompiho souhra obecných a speciálních operativních vlivů afektů na myšlení: flexibilní modulace našich kognitivních aktivit závisí na kontextu a náladě. „Mezi emocí a kognicí přitom probíhají neustálá vzájemná působení: určité kognitivní podněty indukují nebo zesilují určité afekty a nálady a ty opět kanalizují a organizují vnímání a myšlení“ (L. Ciompi, 1997, s. 103). Situační kontext a nálada jedince reaktivují zkušenosti generované programy citění, myšlení a jednání a vytvářejí „afektivně specifickou logiku“ (smutku, zlosti, radosti, strachu). V rámci toho se uplatňuje i tzv. každodenní logika či logika všedního dne, spojená s relativně slabými a mobilními afekty, s charakteristickými kognitivními obsahy a s „dalekosáhle automatizovanými kognitivními operacemi“, s „průměrnostmi“ a se „samozřejmostmi“. „V každém specifickém afektivním rozpoložení jsou upřednostňovány zcela jiné kognitivní obsahy, selekcionované z prostředí a z pamětního skladu a spojené v obsáhlé způsoby nahlížení nebo ‚systémy pravdy‘. Co se k tomu nehodí, buď vybledne, nebo je zabarveno konformně s afektem. Jedna a táž krajina, město nebo společnost tak je zabarveno konformně s afektem. Jedna a táž krajina, město nebo společnost tak mohou být podle nálady vnímány vysoce rozdílným způsobem nebo spíše ‚konstruovány‘“ (Ciompi, 1997, s. 104). Typy afektivní logiky se liší i z hlediska formálních znaků: např. ve stavech euforie se zvyšuje pohyblivost a tempo kognitivních procesů, „myšlení skáče“, „ideje plynou“, opačně je tomu ve stavech akutní úzkosti a vzteku, ve stavech deprese a smutku se myšlení zužuje a jeho obsah krouží stále kolem stejných témat. Formálně logická správnost myšlení však může být v různých emocionálních stavech zachována, ačkoli se objevují také zcela odlišné způsoby myšlení, zejména ve stavech intenzivních emocí, jako jsou nenávisť, závist, ale i láska. Příkladem jsou političtí oponenti, kteří dospívají k odlišným závěrům při posuzování téhož objektu. Vcelku vzato, směřují všechny pro-
cesy myšlení řízené afektivními operátory, ať už z hlediska individuálního nebo

kolektivního zájmu, k redukci komplexity. Tato **redukce komplexity** je evolučně smysluplná: např. ve stavu akutního strachu při vypuknutí požáru zmizí z pole vědomí všechny kognitivní obsahy vyjma těch, které jsou bezprostředně spojeny se záchranou života, majetku atd. Ciompi uvádí řadu dalších příkladů toho, jak afekty operují s kognitivními procesy, jak je v souladu s náladami usměrňují, modifikují, redukují atd. Také logika, věda a ekonomicko-racionální myšlení vůbec je původně generováno a organizováno afektivními operátory. I vysoce abstraktní myšlení samo může být příjemné a velmi příjemné je vyřešení problému, spojené s redukcí napětí, stejně jako s napětím očekávané odhalení či objevování, jak je známo z vědeckého výzkumu. Emotivní komponenty nejsou jen motory a motivátory myšlení, ale sám proces myšlení je organizován, hierarchizován a strukturován rozsáhlým způsobem afektivními operátory, píše Ciompi a pokouší se to vysvětlit neurofyzilogickými mechanismy: „Vznik kognitivních neuronálních struktur je stimulován specifickým ‚afektivním inprintem‘, stejný afekt (resp. jeho neurofyzilogický ekvivalent) je nutný při postupu k reaktivování stejných afektivně-kognitivních struktur“ (Ciompi, 1997, s. 126). Afektivní operátory nejen organizují aktuální průběh myšlení, ale generují také jeho směr a způsob z paměti, když předtím emoce vytvořily podmínky pro vtisk („inprint“) odpovídajících zkušeností do paměti. Generování afektivně-kognitivních struktur z paměti se uskutečňuje pomocí „afektivně specifických transmiterů“ nebo jejich kombinací. Tento mechanismus má pak podle Ciompiho (1997, s. 126 násl.) vysvětlit následující,

- obligátní stálou souhru afektu a kognice;
- na afektu závislý vznik funkčně integrovaných programů citění, myšlení a chování;
- afektivně specifické zaměřování ohniska pozornosti;
- na afektech závislé skladování a mobilizování kognitivního pamětního materiálu;
- zapojovací nebo propustně kanalizující a komplexitu redukující působení afektů jako operátorů na kognitivní obsahy;
- jak synchronní, tak diachronní kontinuitu vytvářející funkce afektů v působení na kognitivní elementy.

Svou teorii Ciompi nazval **fraktální logika afektů** („fraktale Affektlogik“), přičemž slovo fraktální (odvozené z latin. fractus, zlomený) zde znamená „na škále nezávislou sebedobnost“ („Selbstähnlichkeit“) čili „strukturu ve struktuře“ a je nositelem významu, který tuto teorii spojuje s teorií chaosu. Na tomto místě se musíme spokojit jen s velmi stručným nástinem této teorie, založené na „fraktalitě v deterministicko-chaotických systémech“. Teorie chaosu chápe fenomény jako zvláštní případy systémové dynamiky, resp. tzv. atraktorů, které se opakovaně (iterativně) pohybují ve stále nových variacích v rozdílném uspořádání veličin (Ciompi). Příklady fraktality jsou formy rostlin a sněhových vloček, které vznikají kombinací určitých „fraktálů“ (jejich kombinací se také vytvářejí umělé krajiny, umělá zvířata atd.). Nositeli fraktality jsou určité in-

- Naopak každý průběh (trajektorie) programu cítění, myšlení a chování na nadřazené úrovni (např. makrosociální) se dá rozložit na libovolný počet „sobě podobných trajektorií“ na nižší úrovni (např. mikrosociální).
- „Lze mít za to, že sobě podobné afektivně-kognitivní dynamismy jsou rovněž na biologické, psychologické a sociální úrovni.“

Ciampi pokládá svou teorii za neuzavřenou a soudí, že sjednocuje genetickou epistemologii, psychoanalýzu, neurobiologii a evolucionistickou teorii poznání. Dokládá ji však spíše literárními než vědecko-empirickými fakty. Nicméně je to pozoruhodný pokus o popis a vysvětlení interakcí mezi emocemi a kognicí, i když je v mnoha směrech diskutabilní.

Ve své teorii vychází Ciampi z postulátu konstruktivní povahy evoluce a připisuje myšlení a cítění způsoblost sebetvoření, které přesahuje kauzalitu a logiku kognitivních procesů. Ve „fraktální logice afektů“ se stírají možné protiklady myšlení a cítění, pocitů a poznatků, vytváří se integrované funkční programy, zahrnující cítění, myšlení a chování v jednotně fungujícím celku. Afektivní logika znamená dvojí: „logiku afektů“ a „afektivitu logiky“, což vyjadřuje postulát, že emocionální a kognitivní komponenty čili cítění a myšlení jsou spolu ve všech psychických výkonech neoddělitelně spojeny. To odpovídá každodenním zkušenostem, ale i psychologickým – podle Ciompiho zejména psychoanalytickým – poznatkům a teorii J. Piageta, že veškeré mentální struktury mají původ v předmětné činnosti, že vznikají ze senzomotorických procesů, které jsou postupně „zvnitřňovány“, „mentalizovány“. To se podle Ciompiho netýká jen kognitivních procesů, jak soudil Piaget. Teorie afektivní logiky předpokládá, že „každý druh aktivity obsahuje vedle kognitivních také emocionální komponenty“ a že „bez emocionální pohnutky neexistuje žádná akce“. Platí, že „jako sedliny akce nebo zkušenosti vyvstávají nikoli jen kognitivní, nýbrž vždy typické afektivně-kognitivní vztažné systémy neboli schémata“ – to prokazují výsledky výzkumů procesu učení (popálené děti se bojí ohně – se specifickým kognitivním útvarem, obrazem ohně, je spojen afekt strachu z bolesti). V takovém afektivně-kognitivním vztažném systému „je kondenzována relevantní diachronní zkušenost do synchronního programu“, který je k dispozici pro budoucí akce. Takové **afektivně-kognitivní vztažné systémy** (integrované programy cítění, myšlení a chování) vykazují různou úroveň komplexnosti, od jednoduchých reflexů až po vysoce komplexní způsoby chování s četnými možnostmi odchylek a stupňů volnosti, týkají se všech možných oblastí života a zahrnují nejen objekty vnímání, ale i „diferencované myšlenkové stavby“ (teorie, ideologie). Tak se vytváří „základní stavební kameny psychiky“. Takový typický integrovaný program reprezentují afektivně-kognitivní zážitky dítěte s rodiči v rané formativní fázi jeho vývoje. Udržují pak nejen vztah k původní osobě, ale určují i celé sociální vnímání a komunikaci. A jako přenosové reakce – ve formě podřidivého a současně agresivního postoje vůči osobám s autoritou coby pozdější důsledky vnímání otce jako všemocné a nebezpečné postavy – mohou takové programy podle Ciompiho, který zdůrazňuje psychoanaly-

tické poznatky o nevědomí, trvale spoluurčovat celé citění, myšlení a chování. To je příklad logického propojení emocí a kognice v chování. Emocionální komponenty nejsou v této síti jen funkčně zabudovány, ale hrají v její organizaci a strukturování od začátku centrální roli (Ciompi, 1997, s. 46 násl.). Uvedený autor to označuje jako „operatorní působení afektů na myšlení“: „Afekty jako slast a strast zde jasně hrají roli organizátorů a integrátorů kognitivních obsahů“ (Ciompi, 1997, s. 50).

Také americký filozof R. de Sousa (1987) je přesvědčen o **racionalitě emocí**, odlišuje ji však od kognitivní racionality a spojuje ji s „axiologickou racionalitou“ (objekty citů jsou „axiologické vlastnosti“, tj. hodnoty objektů, s nimiž se člověk seznamuje v „klíčových scénách“ či v průběhu „malých dramát“ života, které utvářejí naše zkušenosti). Tak vznikají „racionální touhy“, ony „důvody srdce“ či rozumnost určitých hodnot. Avšak ne všechny věci, které oceňujeme, jsou věci, po kterých toužíme. Důležitou funkcí citů, které nejsou podřízeny kognitivní racionalitě, je vyplňování mezer mezi přáními a „čistým rozumem“, mezer, které vznikají při utváření jednání a přesvědčení. V tomto smyslu city vytvářejí „naléhavost“, která řeší pat mezi úsudkem a touhou. City jsou tak druhem vnímání axiologické roviny skutečnosti a podobně jako řeč formují naše zkušenosti, „rozšiřují naše formální pravidla, aby umožnily činit racionální závěry“: „Ideálem emocionální racionality je přiměřená citová reakce.“ Rozum a cit nejsou ve vztahu funkčně protikladných, ale komplementárních procesů.

Americký neuropsycholog A. R. Damasio (1994) zašel v úvahách o vztazích mezi emocemi a kognicemi ještě dále: „Organismus má některé důvody, které musí rozum zohlednit“ (parafráze známého Pascalova výroku a teze o moudrosti těla); jde o proces, který jde ještě za „důvody srdce“: „spodní poschodí neuronové budovy mysli“ regulují zpracovávání pocitů a globálních funkcí těla, které pečují o přežití organismu. Bolest a slast jsou prostředky nátlaku, jež organismus potřebuje, aby efektivně nasadil instinktivní a naučené strategie. Vůči komu však organismus používá tyto prostředky?

Damasio nespekuluje, nýbrž domýšlí logicky určité poznatky neurofyzologie, zejména z oblastí symptomatologie poškození prefrontálních částí mozku. Tyto poznatky dokazují opět funkční souvislost racionality a emocionality či „základní alianci rozumu a citu“. Syndrom prefrontálních poškození mozku zahrnuje, kromě jiných, především tyto základní symptomy:

- poruchy plánování, rozhodování a usuzování;
- výrazné oslabení zábran v sociálním chování;
- emocionální chudost.

Poruchy v oblasti kognitivní jsou zde doprovázeny poruchami v oblasti emocionality a sociálního chování. Zejména nápadné jsou poruchy rozhodování provázené emocionální chudostí: „Rozum a citový život jsou stejnou měrou omezovány a jejich porucha se zřetelně vyžaduje v neurofyzilogickém profilu, v němž obecná pozornost, paměť, inteligence a řeč se jeví tak intaktní, že v žádném

případě nemohou vysvětlit zmenšenou schopnost usuzování“ (Damasio, 1994, s. 88). Z tohoto faktu lze tedy vyvodit úzkou funkční souvislost citění a myšlení, která se projevuje kromě jiného také tím, že „nedostatek citů může být stejně důležitou příčinou iracionálního chování“ (Damasio, 1994, s. 87), které bylo dosud pokládáno za důsledek „nadbytečné emocionality“.

BIOLOGICKÉ A KULTURNÍ DETERMINANTY EMOCÍ

Emoce vznikly v průběhu evoluce jako specifické funkce organismu, zajišťující dokonalejším způsobem jeho přežití. To bylo ovšem spojeno se vznikem a fungováním nových nervových struktur, které jsou označovány jako „emocionální mozek“ nebo jazykem neuroanatomie v podstatě jako limbický systém. Činnost tohoto systému je nervovým substrátem emocionálních reakcí a probíhá v součinnosti s funkcemi mozkového kmene a mozkové kůry. Představuje v tom smyslu biologické základy emocí.

Sociální život člověka a kultura, kterou vytvořil, jsou pokračováním evoluce a současně zdrojem nových emocí, které již nejsou vázány na holé biologické bytí, ale na složité životní prostředí, plné nových významů a symbolů. Tento sociokulturní svět člověka je zdrojem jeho emocionálního života, představuje sociokulturní determinanty emocí, jež vedly ke vzniku vývojově vyšších forem citění, ke vzniku a vývoji etických, estetických a intelektuálních citů.

Historie lidské kultury však představuje jen velmi krátký úsek časového průběhu evoluce. Biologicky účelné mechanismy přežívání vytvořené evolucí se mění jen pozvolna, a tak i u kultivovaného člověka současnosti, který žije již ve zcela jiném životním prostředí než pračlověk, si emoce zachovaly své původní biologicky účelné funkce, které však, protože sloužily fyzickému přežití, ztratily namnoze svou adaptivní funkci v životě plném symbolů. Lidé žijící v prostředí euroamerické kultury již nejsou ohrožováni dravými zvířaty a jinými druhy nebezpečí, kdy museli zápasit o život a kdy strach mobilizoval jejich fyzický potenciál. Příslušníci této i jiných kultur jsou vystaveni symbolickým hrozbám ze ztráty společenského postavení a prestiže, ale na tyto hrozby reagují tak jako předtím. Tím se život člověka poněkud zkomplikoval, jak o tom svědčí důsledky stresu, **psychosomatické choroby**, které jsou afektogenní. Spěch, hluk, přelidnění velkoměst, osamělost, nezaměstnanost, manželské konflikty, riskantní hospodářská soutěživost, zápas o „místo nahoře“, to vše a mnohé další se stalo zdrojem afektů provázených atavistickými mobilizacemi fyzické síly, která je však nepoužitelná pro útěk a boj o život, protože tu nejde o fyzické, ale o společenské bytí člověka. A tak tato městnaná energie a trvalé napětí vedou k poruchám krevního oběhu (vysoký krevní tlak a další), k poruchám v činnosti různých vnitřních orgánů a k nejrůznějším dalším poruchám a chorobám afektivního původu. Život ve vyvinutém sociokulturním prostředí přinesl člověku nejen nové podněty pro rozvoj jeho osobnosti, ale i nová